

**Modern Dönemde Dinî
İlimlerin Temel Meseleleri**
- İlmî Toplantı -

Düzenleme Kurulu:
Tahsin Görgün
Adnan Aslan
Seyfi Kenan
E. Said Kaya

Yayın No: 379

Sempozyumlar/Paneller – 4

Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri
-İlmî Toplantı-

Redaksiyon: Nurettin Albayrak – Cengiz Şeker

Kapak tasarımı: MimEmin

Sayfa tasarımı: Ender Boztürk

Baskı: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

ISBN 978-975-389-491-3

İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM)

Altunizade İcadiye Bağlarbaşı Cad. 40

Bağlarbaşı 34662 Üsküdar-İstanbul

Tel. (0216) 474 08 50 Faks (0216) 474 08 74

www.isam.org.tr

Bu kitap;

Türkiye Diyanet Vakfı Mütevelli Heyeti'nin

17.05.2006 gün ve 1208/4 sayılı kararıyla basılmıştır.

Tebliğ ve müzakerelerin bilim, dil ve düşünce açısından sorumluluğu tebliğci ve müzakerecileredir.

© Her hakkı mahfuzdur.

İstanbul, Temmuz 2007

Modern Dönemde Hadis İlminin Temel Meseleleri

Prof. Dr. Salahattin Polat
Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Tebliğimizin başlığı, sempozyumun genel başlığındaki çerçeveye uygunluk amacıyla “modern dönemde” kaydını içermektedir. Modern tabiri Türkçe’de genel olarak iki anlamda kullanılmaktadır: 1. Modernite denilen döneme ve modernizm denen düşünce akımına ait olan. 2. Çağdaş, son zamanlara ait olan. Bu iki anlam arasında iç içe geçmeler olsa da, biz tebliğimizin başlığındaki modern kelimesini ikinci anlamda kullanılmaktayız. Yani bu tebliğde münhasıran modernitenin hadis ilmine etkisini ve ortaya çıkardığı sorunları değil, hadis ilminin günümüzdeki sorunlarını ele almaya çalışacağız. Ama modernitenin etkilerine de yeri geldikçe temas etme konusunda kendimizi sınırlamayacağız. Tebliğimizde hadis ilminin dünyadaki durumu göz önünde bulundurulmakla birlikte, ağırlıklı olarak Türkiye’deki hadis çalışmaları değerlendirilecektir.

Bilimsel bir faaliyet, her şeyden önce, sosyal bir faaliyettir; bu yüzden sosyal bir olgunun incelenmesi gerektiği tarzda ele alınmalı, yani bilgi ve bilim sosyolojisine uygun olmasına dikkat edilmelidir. Fakat bu bizim uzmanlık alanımız dışındadır. Biz bu tebliğimizde verileri analiz ederek, tecrübe ve gözlemlerimize dayanarak günümüz hadis çalışmalarının makro ve mikro ölçekte önemli gördüğümüz sorunlarını değerlendirmeye çalışacağız.

I. Modern Dönemde Dünyada ve Türkiye’de Hadis İlminin Durumu

A. Dünyaya Kısa Bir Bakış

Son, yani XX. yüzyılda Türkiye dışındaki hadis çalışmalarına baktığımızda, bu çalışmaların üç bölgede yoğunlaştığını görmekteyiz: Hint Alt Kıtası, Arap ülkeleri ve Batı.

1. Hindistan/Pakistan: Bu bölgede bir önceki yüzyılda başlayan ve bazı ilim adamları tarafından hadis rönesansı diye isimlendirilen bir gelişme gözlenmektedir.

Hadis ilminin klasiklerinin çoğu burada basılmış, hadis eğitimi yüksek bir düzeye ulaşmış, hadis ilminde iz bırakan önemli telif eserler ve *Kütüb-i Sitte* şerhleri yazılmıştır.

2. Arap ülkelerinde de, özellikle son yüzyılın ikinci yarısında, klasik İslâmî eserlerin neşrinde önemli birçok gelişme kaydedilmiş, üniversitelerde çok sayıda tez ve araştırma yapılmış, çok sayıda da telif eser yayımlanmıştır. Özellikle Arapça klasik eserlere hem bütün İslâm dünyasından hem de Batılı akademik çevrelerden gelen yoğun talep, hatırı sayılır ekonomik ölçekte bir Arapça kitap piyasası oluşturmuştur. Arap dünyasındaki bu gelişme hadis eserlerine de yansımıştır. Hepsi bilimsel usullerle yayımlanmış olmasa da, pek çok klasik hadis kitabının yayını Araplara borçluyuz.

3. Batı'da kökeni Rönesans öncesine dayanan şarkiyat araştırmaları, Avrupa'daki sömürge hareketleri ile hız kazanmış, Batı'nın bütün önemli üniversitelerinde şarkiyat bölümleri açılmış, yine pek çok klasik İslâmî eser şarkiyatçılarca yayımlanmış ve dünya üzerinde hâlâ etkilerini sürdüren önemli araştırmalar yapılmıştır. Bu faaliyetlerden hadis ilmi de nasibini almış, hatta hadis mu'cemi gibi önemli eserler hazırlanmıştır. Batıdaki hadis çalışmalarının dünya ve İslâm dünyası üzerindeki en önemli etkisi ise "tarihsel tenkit yöntemi" adı altında yaptıkları ve hadislerin çoğunluğunun Hz. Peygamber'den çok sonra, toplumsal ihtiyaçlar gereği, uydurulduğunu savunan tezlerdir. Bu tezi bütün Batılı hadis araştırmacıları, usullerini de, şöyle veya böyle savunagelmekte ve dünya ilim camiasını önemli ölçüde etkilemeye devam etmektedirler. Bu tezin İslâm dünyasında, görünürde fazla savunucusu olmamakla birlikte, hadise karşı önemli ölçüde toptan bir güvensizliğin doğmasında önemli ölçüde etkisi olmuş ve olmaktadır.

Batı'da günümüze doğru yaklaştıkça hadis çalışmaları ve yayınlarının eski hızını ve yoğunluğunu kaybettiğine şahit olmaktayız. Batılılar artık İslâm dünyası hakkındaki araştırmalarını tarihî alandan sosyal, siyasî ve ekonomik alana kaydırmışlardır. Arap ülkelerinde ve Türkiye'de ise günümüze doğru gelindikçe hadis araştırmaları ve yayınlarının arttığı gözlenmektedir.

B. Son Yüzyılda Türkiye'de Hadis Çalışmaları

1. Cumhuriyet öncesi

Hadis çalışmaları ve yayınları bakımından son yüzyılda ülkemize baktığımızda, yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin parçalanma ve yıkılmasına tanık olmaktadır. Bu dönemde diğer ilmî faaliyetlerde olduğu gibi hadis ilminde de kayda değer bir dinamizm yoktur. Çünkü bir yandan Osmanlı Devleti dinî eğitimini modern şartlara uyduramamış, öte yandan dört bir yanda süren savaşlar ilim ortamını son derece olumsuz etkilemiştir.

Cumhuriyet öncesi hadis çalışmalarına dair çok ciddi ve yeterli bibliyografya çalışmaları olmamakla birlikte, İ. Lütfi Çakan'ın bir çalışmasından yararlandık (Hadis Edebiyatı, s. 256 vd.). Bu çalışmada **1876-1923 arasında** (46 yılda) hadisle ilgili

Türkçe olarak yayınlanan toplam 27 eser tespit edilebilmiştir. Bunlar *Râmûzü'l-ehâdis*, *Buhârî Muhtasarı Tercümesi*, birkaç hadis usulü tercümesi ve hadis seçkilerinden ibarettir. Bu dönemde iki yıla bir eser düşmektedir. Tabii ki o dönemde *Buhârî*, *Müslim*, Buhârî'nin Aynî şerhi, *Şifâ*, *Mevâhibü'l-ledünniyye* gibi klasik eserlerin, medreselerde okunan *Meşâriku'l-envâr*, hadis usulleri gibi kitapların Arapça olarak İstanbul'da basıldığını, dünyanın diğer ülkelerinde basılan bazı eserlerin de en azından seçkin ulema arasında tedavüle olduğunu kütüphane kayıt ve kataloglarından yola çıkarak söyleyebiliriz. Yani o dönemin hadis ilminin seviyesin sadece bu 27 eserle ölçmek doğru olmaz.

2. Cumhuriyet'ten 1983 yılına kadar

Cumhuriyet'in ellinci yılı münasebetiyle Bekir Topaloğlu ve Osman Öztürk tarafından *Türkiye Bibliyografyası* isimli yayın taranarak hazırlanan, *Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslâmî Eserler Bibliyografyası 1923-1973* isimli bir çalışma mevcuttur. Diyanet İşleri Başkanlığı'nca yayımlanan bu kitapta 2926 eser yer almaktadır. Bu kitapta, Hz. Peygamber'imizin hayatına dair eserler dışta tutulursa hadis konusunda toplam 72 yayın yer almaktadır. Hadis yayınlarının bütün dinî yayınlara oranı % 2.5'tir. Bunlar içinde hacimli yayınlar olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayımladığı *Tecrid-i Sarîh* ve *Riyâzü's-sâlihîn* tercümeleri, Ahmed Davudoğlu tarafından yayımlanan *Müslim Şerhi* ve *Sübülü's-Selâm Tercümesi*, Mehmet Sofuoğlu'nun *Müslim Tercümesi*, Bekir Sadak'ın *Tac Tercümesi* yer almaktadır. Birkaç hadis usulü ve ders kitabı ile birkaç akademik çalışma vardır. Geri kalanlar belirli sayılarda (40 hadis, 200 hadis, 1001 hadis gibi) veya konulara göre değişik hadis seçmelerinden ibarettir.

Bu dönemde kısa sürede açılıp kapanan Darulfunun İlahiyat Fakültesi'ni dışta tutarsak, ilk dinî yükseköğretim kurumu 1949 da kurulan Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'dir. Daha sonraki yıllarda akademik kariyer imkânı olmayan MEB'e bağlı beş yüksek İslâm enstitüsü kurulmuştur. 1971 yılında Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi devreye girmiştir. Bir de İstanbul Üniversitesi bünyesinde eğitim amacıyla değil, araştırma amacıyla kurulmuş bir İslâm Araştırmaları Enstitüsü mevcuttur. Bu dönemde bildiğim kadarıyla hadis konusunda Üniversiteden yetişen sadece dört akademisyen vardır: Tayyib Okiç, Talat Koçyiğit, M. Sait Hatiboğlu, Fuat Sezgin. Birkaç kişi de yurt dışında kariyer yapmaktadır. Türkiye'deki ilk hadis doktora tezleri Fuat Sezgin'in 1956'da yayımlanan *Buhârî'nin Kaynakları* ile T. Koçyiğit'in 1957'de biten 1969'da yayımlanan *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar* isimli çalışmalarıdır ve her ikisi de ilk defa Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nce yayımlanmıştır.

3. 1983'ten günümüze kadar

Bütün yüksek din eğitiminin Üniversite çatısı altında toplandığı 1983 yılı İslâmî ilimlerde, dolayısıyla hadis ilminde dönüm noktasıdır. Bu yılda Milli Eğitim Bakanlı-

ğı'na bağlı olan akademik kariyer yapılamayan yüksek İslâm enstitüleri, ilâhiyat fakültesi statüsünde üniversitelere bağlanmış, zaman içinde de yeni ilâhiyat fakülteleri açılmıştır. Bu yıldan günümüze doğru geldikçe dinî akademik çalışmaların ve yayınların giderek arttığını müşahede ederiz.

Şu andaki mevcut 23 ilâhiyat fakültesinde hadis alanında asistanından profesöre 100 civarında akademisyen görev yapmaktadır. Bunlardan henüz doktorasını bitirmemiş olanlar 10-15 kadardır. Türkiye'de şimdiye kadar yapılmış olan doktora tezlerinin sayısından (takriben 156) fakültelerde görev yapan doktora üstü seviyedeki elemanların sayısını (takriben 90) çıkarırsak, 65 civarında hadis doktorunun üniversite dışında olduğunu görürüz. Vefat eden ve emekli olanların sayısını takriben on kabul etsek, 55 civarında (%35'e tekabül eden) hadis doktorunun üniversite dışında olduğu ortaya çıkar. Bunların şu anda nerelerde çalıştığı, nasıl değerlendirildiği ve akademik faaliyetleri incelenmesi gereken bir konudur. Bunlar hakkında anket ve görüşmeler yoluyla bir tez yapılırsa isabetli olur diye düşünüyorum.

4. Türkiye'de hadis alanında yapılan akademik çalışma ve yayınların sayı, şekil, dağılım açısından analizi

İlahiyat fakültelerinin gelişmesi doğrultusunda, hadis alanındaki akademik çalışmaların da gittikçe arttığı gözlenmektedir.

"Dinbilimleri. com" adresli web sitesindeki verilere göre hadis alanında günümüze kadar 560 kitap, 616 makale yayımlanmıştır. Kitap sayıları kesin olmasa da, takribî değerlendirmeler yapılabilecek niteliktedir. En azından üzerinde analiz yapabileceğimiz kadar bütünü temsil ederler. Belirli dergilerde yayımlandığından, makaleler konusunda daha kesin tespitler yapılabilir. Ama bu kitaplar için zordur. Kitapların hepsi akademik nitelikte değildir. Hadisleri doğrudan veya dolaylı olarak konu edinen pek çok popüler ve eğitici nitelikli eser yazılmıştır. Kitapların ne kadarının akademik nitelikte olduğu ve değişik dağılımlarına dair burada sayısal veriler verme imkânına sahip değilim.

Bu kitaplar arasında başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere, *Tâc, Râmûzü'l-ehâdis, et-Tergib ve't-terhib, el-Lü'lüü ve'l-mercân, Riyâzü's-sâlihîn* gibi hadis mecmualarının tercümeleleri, İbrahim Canan tarafından hazırlanan bir *Kütüb-i Sitte Şerhi* kayda değer.

Akademik kitap ve akademik makalelerde son yirmi yılda, önceki yıllarla mukayese kabul etmez bir artış söz konusudur.

Tebliğimde akademik çalışmaları esas aldığımdan, aşağıda sadece akademik tezlerin ve akademik makalelerin analizi yapılacaktır.

YÖK ve "dinbilimleri. com" web siteleri başta olmak üzere, değişik kaynakları tarayarak yaptığım tespitlere göre Türkiye'deki ilâhiyat fakültelerinde hadis alanında 2003 yılına kadar, 9 doçentlik, 156 doktora, 405 Yüksek Lisans tezi olmak üzere toplam 570 tez yapılmıştır. Türkiye'de yüksek lisans tezi denilen tez türünün yapıl-

masına YÖK döneminde başladığından ilâhiyat fakültelerindeki bu tezlerin mazisi de 20 senedir.

a. Tezlerin onar yıllık dönemlere göre dağılımı

İlk tezin yapıldığı 1957'den 1968'e kadar toplam üç tez yapılabilmişken, 70'li yıllarda 12; 80'li yıllarda 67; 90'lı yıllarda 304; 2000'in ilk iki üç yılında 200 tez yapılmıştır. 70'li yıllarda yıla ortalama 1; seksenli yıllarda 7; doksanlı yıllarda 30; 2000'li yıllarda 70-80 tez düşmektedir.

b. Tezlerin kurumlara göre dağılımı

Sayıları yirmi üç olan ilâhiyat fakülteleri içinde 20'den fazla tez yapılan kurum sayısı 8'dir. Burada kurum ismi verirken sosyal bilimler enstitülerini değil, ilâhiyat fakültelerinin ismini kullanacağım. Çünkü enstitülerin kurulmasından önce yapılmış tezler de vardır. Bunlar sırasıyla Marmara ÜİF 140; Ankara ÜİF 122; Selçuk ÜİF 60; Uludağ ÜİF 50; Erciyes ÜİF 47; Atatürk ÜİF 45; 9 Eylül ÜİF 26; Ondokuzmayıs ÜİF 20'dir.

Bu sekiz fakültenin yaptırdığı tezlerin toplam tezlere oranı %90'dır. Bunlardan ikisi olan Ankara ve Marmara ilâhiyat fakültelerinin toplama oranı % 46'dır ve hemen hemen tezlerin yarısına yakındır. Bu sekiz fakültenin en kıdemli kurumlar oluşu bu sonucu doğurmuştur. Diğer 15 fakültenin tez sayısı, toplamın % 10'udur. Eski bir kurum olmasına rağmen 9 Eylül ÜİF'deki sayının azlığı ve çok sonraki yıllarda açılmış olan Ondokuzmayıs ÜİF'ne yakın oluşu, Uludağ ÜİF'nin kendinden çok eski üç kurumun önüne geçmesi dikkat çekicidir.

c. Doktora ve yüksek lisans tezlerinin danışmanlara göre dağılımı

Yirmiden çok tez yaptıran öğretim üyesi 6 kişidir: Hayri Kırbaşoğlu 43, İsmail Lütfi Çakan 35, M. Yaşar Kandemir 30, Raşit Küçük 26, A. Osman Koçkuzu 23, Mehmet Ali Sönmez 21. Bu altı kişinin yaptırdığı tezlerin toplam tezlere oranı %31'dir ve hemen hemen üçte bire tekabül etmektedir.

10-20 arası tez yaptıranların sayısı 10 kişidir. Bunlardan B. Saklan 19, T. Koçyiğit 17, M. S. Hatiboğlu 17, S. Polat 16, İ. H. Ünal 13, A. Toksanı 12, T. Sakallı 12, Y. Z. Keskin 12, A. Aydınli 12, İ. Canan 10 tez yaptırmışlardır. Geri kalan öğretim üyelerinin danışmanlık sayısı 10'dan azdır. Yukarıdaki 16 öğretim üyesinin tezlerinin toplamı bütün tezlerin %55'ine tekabül etmektedir.

Yukarıda verilen sayılar yüksek lisans ve doktora tezlerinin toplamına aittir. Şimdi de sadece doktora tezlerini analiz edelim:

d. Doktora tezlerinin kurum ve danışmanlara göre dağılımı

2003 yılına kadar yapılan doktora tezi sayısı 156'dır.

10'dan fazla doktora tezi yapılan kurum sayısı dördüttür. Ankara ÜİF 48; Marmara ÜİF 37; Atatürk ÜİF 19; Selçuk ÜİF 14'tür.

Sadece doktora tezleri esas alındığında dokuz ve yukarıya tez yaptıran danışmanlara göre dağılım şöyledir: Hayri Kırbaşoğlu 21, Mehmet Hatiboğlu 15, İ. Lütfi Çakan

15, Talat Koçyiğit 13, A. Osman Koçkuzu 10, Y. Kandemir 9. Bu altı kişinin yaptırdığı doktora tezlerinin toplam sayısı 83'tür ve toplam doktora tezleri içindeki oranı % 53'tür.

Bütün tezlerin üçte birini altı kişinin, doktora tezlerinde ise yarıdan fazlasını altı kişinin yaptırmış olması dikkat çekicidir. Toplam tez sayısı ve tezlerin danışmanlara dağılımında Marmara ve Ankara ilâhiyat fakülteleri öndedir. Değerlendirmeler yapılırken YÖK'ün son yıllarda doktora eğitimi verilmeyen fakültelerin araştırma görevlilerini doktora eğitimi için sadece Ankara İlâhiyat Fakültesi'ne gönderdiği göz önünde bulundurulmalıdır. Fakülteler içinde tezlerin danışmanlara dağılımının analizi ve değerlendirilmesi bizim bilemediğimiz; ama incelenmesi gereken dinamiklerin sonucudur.

Çok miktarda teze danışmanlık yapan öğretim üyeleri, bir yandan bilim adamı yetiştirme konusundaki katkıları bakımından takdire şayan iken bir yandan da Türkiye'deki hadis çalışmalarında belirleyici olmaları bakımından sorumludurlar.

Aşağıdaki tablo, tezlerin hangi fakülte ve danışmanlarda yoğunlaştığını göstermektedir. Tablo üç ölçütü bir araya getirerek karşılaştırma imkânı sunmaktadır:

1. Doktora tezi yapılan fakültelerin sayısı 11'dir. Bunlar dışında yapılmış doktora tezine rastlanmamıştır.

2. 20'den fazla tez yaptıran fakülte sayısı 8'dir.

3. 20'den fazla tez yaptıran danışman sayısı 6; 10'dan fazla tez yaptıran danışman sayısı ise 16'dır.

Tablo 1. Tezlerin yoğunlaştığı kurum ve danışmanlar

Doktora tezi ve 20'den fazla tez yaptırılan Kurumlar	Y. Lis. tez sayısı	Y. Lis Tez yüzdesi %	Dok. tez sayısı	Dok. tez yüzdesi %	Toplam tez sayısı	Toplam tez yüzdesi %	Saldaki kurumlarda 10'dan fazla toplam tez yaptırılan danışmanlar	Y. Lis. Tez sayısı	Y. Lis Tez yüzdesi %	Doktora tezi sayısı	Doktora tez yüzdesi %	Toplam tez sayısı	Toplam tez yüzdesi %
Marmara ÜİF	103	25,4	37	23,7	140	24,5	I. Lütfi Çalkan M. Yaşar Kandemir Rağit Küçük	20	4,9	15	9,6	35	6,1
Ankara ÜİF	74	18,2	48	30,7	122	21,4	İbrahim Canan Hayri Kıraçoğlu Talat Koçyiğit M. Saıt Hatiboğlu I. Hakkı Ünal	22	5,4	21	13,5	43	7,5
Uludağ ÜİF	48	11,8	9	5,7	57	10	M. Rıf Sönmez	16	4,0	5	3,2	21	3,7
Selçuk ÜİF	46	11,3	14	8,9	60	10,5	R. Osman Koçkuzu Blial Saklan	13	3,2	10	6,4	23	4,0
Erciyes ÜİF	39	9,6	8	5,1	47	8,2	Salahattin Polat Rıf Toksan	16	4,0	3	1,9	19	3,3
Atatürk ÜİF	26	6,4	19	12,2	45	7,8		12	3,0	4	2,6	16	2,8
Dokuz Eylül ÜİF	18	4,4	8	5,1	26	4,5		10	2,5	2	1,3	12	2,1
Öndokuzmayıs ÜİF	16	4,0	4	2,6	20	3,5		11	2,7	1	0,6	12	2,1
S. Demirel ÜİF			4	2,6			Talat Sakallı	8	2,0	4	2,6	12	2,1
Harran ÜİF			4	2,6			Y. Ziya Keskin	10	2,5	2	1,3	12	2,1
Sakarya ÜİF			1	0,6			Abdullah Rıydınlı	11	2,7	1	0,6	12	2,1
Doktora tezi ve 20'den fazla tez yaptırılan kurumların tez toplamı	370		156		517		10'den fazla tez yaptırılan danışmanların tez toplamı	203		115		318	
Türkiye çapındaki toplam tez seçilen	405		156		570			405		156		570	
TOPLAM İÇİNDE YÜZDESİ		% 91		% 100		% 91			% 50,1		% 73,7		% 55,8

5. Türkiye'deki hadis tezleri ve akademik makalelerin konu dağılımı, içerik analizi ve eleştirisi

Tez ve makalelerin tek tek içeriklerini, özgünlüklerini ve bilimsel katkılarını böyle bir tebliğ çerçevesinde ele almam mümkün değildir. Biz burada öncelikle yapılan çalışmaların konularına göre tasnif ederek istatistiksel veriler sunacağız. 28 yıllık akademik hayatımız boyunca ülkemizdeki hadislerle ilgili yayınları takip ediyor, katıldığımız jüriler ve sahamızda yayımlanan dergilerin çoğundaki hakemlik görevlerimiz vesilesiyle pek çoğunun içeriğini değerlendiriyoruz. Bu tespitlerimize dayanarak her konu kategorisindeki çalışmaları genel olarak değerlendirecek ve neler yapılması gerektiği konusundaki kanaatlerimizi arz edeceğiz.

Bu değerlendirmeleri yaparken yüksek lisans ve doktora düzeyinde verdiğimiz “Çağdaş Hadis Araştırmaları” isimli ders için hazırlamış olduğum dokümandan ve listelerden yararlanacağım. Bu dokümanlar hazırlanırken yukarıda bahsettiğim yöntemle belirlediğim tez listelerine, resmî ve resmî olmayan bütün akademik ilâhiyat dergilerini ve *Diyanet İlmî Dergi*'sini tarayarak hazırladığımız makaleler listesini kattık ve bunları konularına göre ayırdık.

a. Konu dağılımı

Adı geçen, tezler ve akademik makalelerin karmasından oluşan listeye göre çoktan aza doğru sıralarsak işlenen konuların dağılımı şöyledir: Hz. Peygamber ve sünneti 182, biyografi 134, hadis metinlerindeki konu ve kavramlar 103, hadis usulü 63, hadis tahrir ve tenkidi 63, hadis literatürü 61, hadis yorum teorisi ve metodu 45, hadis tarihi 38, hadis in dindeki yeri 22, metin tenkidi 13. Toplam: 724.

Doktora tezlerinin konu analizi ise şu şekildedir: Biyografi 34, hadis usulü 24, Hz. Peygamber ve sünneti 21, konu 18, literatür-kitap 17, hadis tarihi 16, hadis yorum, teori ve metodu 16, metin tenkidi 6, tahrir ve tenkit 4.

Tablo 2. Hadis çalışmalarının konu analizi

Konular	Toplam tez ve makale sayısı	Yüzde %	Doktora tezi sayısı	Yüzde %
Hız.Peygamber ve sünneti	182	25,1	21	13,5
Biyografi	134	18,5	34	21,8
Konu, kavram	103	14,2	18	11,5
Hadis usulü	63	8,7	24	15,4
Hadis tahrir ve tenkidi	63	8,7	4	2,5
Hadis literatürü ve kitap	61	8,4	17	11
Hadis yorum teorisi ve metodu	45	6,2	16	10,2
Hadis tarihi	38	5,2	16	10,2
Hadisin dindeki yeri	22	3	0	0
Hadis metin tenkidi	13	1,7	6	3,8
TOPLAM	724	% 100	156	% 100

Toplam tez ve makalelerin konu dağılımında ilk üç sırayı sünnet, biyografi ve konu çalışmaları almaktadır. Doktora tez konularının dağılımında ise ilk üç sırayı biyografi, hadis usulü ve sünnet almaktadır. Biyografi ve sünnet konusu her iki grupta müşterektir. Bu tablodan anlaşılacağı üzere hadisçilerin biyografi, hadislere göre bir konu, hadis usulü ve sünnet konularında ağırlıklı olarak çalıştıkları gözlenmektedir.

b. İçerik analizi ve eleştirisi

Hadislere göre bir konu ile, sünnet ve hadis yorum teorisine dair konuları “hadislerin anlaşılması ve uygulanması” şeklinde bir kategori altında toplarsak, toplam çalışmalardaki oranı %45.5, yani yarıya yakın, doktora tezlerindeki oran ise %35.2, yani üçte birden fazladır. Dolayısıyla ülkemiz hadisçilerinin en çok hadisleri anlama ve yorumlama ile ilgilendikleri, ağırlıklı olarak hadislerin uygulanmasına, yani sünnet pratiğine yönelik çalışmalar yaptıkları gözlenmektedir. Bu durumda hadisçilerin konuları bakımından güncellikten kopuk olmadıklarını söyleyebiliriz. Ama çalışmalarının topluma yansiyip yansımadığı tartışma konusudur. Bunun sebepleri geniş boyutludur ve hadis uzmanlarını ilgilendiren yönleri olduğu gibi onları aşan boyutları da mevcuttur. Bu konuyu ileride ele alırken bunları tartışacağız. Hadis yorumunun yüksek sayılacak bir oranda çalışmasına rağmen, özgün ve bilimsel katkıda bulunacak teorik ve metodik çalışmalar olduğu söylenemez. Yeni yorum yöntemi arayışlarına rağmen klasik yorum yöntemlerini açacak türden çalışmalara rastlamak mümkün değildir. Kur’an ve sünnetin yorum yönteminin fıkıh usulü olduğunu savunanlar açısından bakarsak, fıkıh usulü ile hesaplaşan, eleştiren, öneriler getiren sistematik çalışmalar ortaya konabilmiş değildir. Yorum konusu ile ilgilenen çağdaş disiplinlerin birikimi İslâmî nasların yorumu bağlamında disiplinlerarası bir yaklaşımla değerlendirilebilmiş değildir. Hadislerin yorumunun hadis ilminin aslı konusu olup olmadığı tartışması, hadis yorumu konusundaki çalışmaları değerlendirmede belirleyici olacaktır. Bu konu ileride “İslâmî İlimlerin Genel Sorunları” başlığı altında biraz daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Hadis usulü çalışmalarına gelince, bunların da çok dar ve sınırlı bir alanda yürütüldüğünü, klasik hadis usulü eserlerinin çerçevesinin pek aşılamadığını müşahade etmekteyiz. Halbuki elimizdeki hadis usulü eserleri genellikle ders kitabı niteliği ve hacmindedir; derinlemesine ve geniş araştırmalara kaynaklık etme bakımından yeterli değildir. Hadis usulü çalışmalarında sadece hadis usulü literatürü ile yetinmeyip geçmiş muhaddislerin hadis tenkit uygulamalarından yola çıkılarak yapılan analitik ve çıkarımsal çalışmalarla derinleştirilmelidir. Bu anlayışla yaklaşırsak, bütün hadis literatürü hadis usulü ile ilgilidir. Ama aradığımız bilgilere çoğu zaman doğrudan ulaşabilmemiz mümkün değildir. Analitik ve çıkarımsal çalışmalarla söylenen ve yapılanlardan, söylenmeyenlerin çıkarılması gerekir. Ayrıca hadis usulü çalışmaları mutlaka fıkıh usulü literatürünü de kapsmalıdır.

Hadis ilminde en çok tartışma konusu olan ve hadislere karşı güvenin sarsılmasında büyük rol oynayan hadis tarihi tartışmalarına dair çalışmalar da hem nicelik hem nitelik bakımından son derece yetersizdir. Hadis tarihi çalışmalarının ağırlığı da hadis eğitimi, hadislerin yazılması, tedvini ve tasnifi etrafında dönmektedir. Hadis ta-

rihi çalışmalarını her şeyden önce tarihçilik nosyonu gerektirmektedir. Hadisçilerin bunu nasıl elde ettikleri/edecekleri veya bu konuda uzman kişilerle nasıl işbirliği yapacakları hâlâ önemli bir sorun olarak ortada durmaktadır. Ayrıca hadis tarihi çalışmalarını sadece hadis literatürüne bağlı kalınarak yapılamaz. Bütüncül bir tarih anlayışıyla, muhtemel her türlü kaynaktaki hem doğrudan hem de dolaylı veriler taranarak ciddi bir hadis tarihi inşasına gerek vardır. Böyle bütüncül çalışmalar yapabilmek için akademisyenler aralarında işbirliği yapmalı, büyük bir projenin parçalarını teşkil edecek tezler yaptırmalıdır.

Hadis tarihinin en önemli alt yapısını teşkil edecek olan biyografi ve kitap tahlili çalışmaları da yeterli derinlikte değildir. Biyografi çalışmaları çoğunlukla rical kitaplarının verilerinden öteye geçememektedir. Halbuki biyografi çalışmaları da tarih çalışmaları gibi çalışılan şahsın büyük fotoğrafın içine yerleştirilmesi şeklinde bütüncül bir yaklaşımla gerçekleştirilmelidir. Tarih alanında olduğu gibi çok geniş bir alanda kaynak taraması yapılmalı ve bu verilerin satır araları analitik bir yaklaşımla okunmalıdır. Kitap çalışmalarının çoğu ilgili kitabın deskriptif/tavsifi bir tanıtımı niteliğindedir. Oysa incelenen kitap, ait olduğu alanın öncesi ve sonrasıyla tarihî sürecin içine yerleştirilmelidir. Çalışılan kitabın kaynakları ve tesirlerinin izi sürülmeli, özgünlüğü ve ilgili olduğu disipline katkıları tartışılmalıdır. Bu da bir kitap incelenirken sadece o kitabı değil, birçok kitabı inceleyip değerlendirmeyi gerektirir. Bu perspektiften bakınca tarih çalışmaları gibi, biyografi ve kitap tahlili çalışmalarının da çok zor olduğunu göstermektedir. Halbuki ülkemizde bu tür çalışmalar genellikle çok kolay çalışmalar gibi mütalaa edilmekte ve araştırma konusu seçiminde rağbet görmemektedir.

Kitap çalışmaları söz konusu olduğunda ülkemizde tenkitli neşir konusuna hiç rağbet edilmediği gözlenmektedir. Hadis kaynaklarının çoğunun baskıları bilimsel usullerle yapılmış değildir. Asıl metin tenkidi, Batı'daki anlamıyla budur. Elimizdeki matbu metinlerle ince ayar çalışmalar yapılamaz. Belki ülkemizde Arapça yayın piyasasının olmayışı, bu alandan uzak durmamıza yol açan önemli bir âmildir. Çünkü tenkitli neşir çalışmalarının basılmadan kütüphane raflarında kalma tehlikesi vardır. Fakat bu tür çalışmalar yeterli sayıya ulaşırsa, ülkemizde yayın piyasasının da oluşması mümkündür.

Yine hadisçilerin temel işi olması gereken tahrir ve tenkit çalışmaları da bizce beklenen veya olması gerekenden 'kıyas kabul etmeyecek kadar' azdır. Tahrir çalışmaları belirli kitaplar üzerinde yapılabileceği gibi, belirli hadis grupları ve kategorileri üzerinde de yapılabilir. Bundan da öte, her bir hadisin bütün varyantlarını tarayıp analiz ederek değerlendirmeler yapmak, hadisçilerin en temel görevidir. Artık sadece hadisçiler değil, bütün ilâhiyatçılar kitap ve makalelerinde hadisleri bütün varyantlarıyla verme alışkanlığı kazanmalıdır. Bu tür çalışmalara rağbet edilmeyişi, çok yorucu, bıktırıcı olduğundan ve çağdaş teknolojiden yararlanmadaki başarısızlığımızdan olsa gerektir. Hazırlanan CD'ler bu işi oldukça kolaylaştırmıştır. Kanaatimce hadisçilerin alanlarının sınırları ve asıl misyonları konusundaki kafa karışıklığı, asil yapımları gerekenin dışına çıkmaları, yani hadis tenkidinin dışında çalışmalar yapmaları sebep olmaktadır.

Konu çalışmalarının çoğu, kaynak kitaplarda dağınık olan bir konunun derlemesinden öteye geçmemektedir. Hadisle ilgili konu çalışmalarında, hadis disiplininin sınırları probleminden kaynaklanan alan tecavüzlerine de sık rastlanmaktadır. Konu çalışmaları ciddi tahlilleri gerektiren çalışmalardır. İlgili konunun tarihî süreç içinde ele alınması, evrensel veya disiplinlerarası boyutu varsa bunun ortaya konması, farklı akım ve ekollere göre değerlendirilmesi, kültür ilişkileri ve etkileşimleri bağlamında analiz edilmesi gibi tahlilleri gerektirir. Bütün bunlarla birlikte hadisçilerin çalışacağı konular en temelde hadis disiplininin asıl amacı olan hadis tenkidine hizmet edecek türden olmalıdır. Konu çalışmalarının çoğu bu niteliklerden uzaktır.

Metin tenkidi konusu, ileride daha geniş bir şekilde ele alınacağından şimdilik bu konudaki çalışmaların da son derece az ve bunların da birkaç akademisyenin çalışmalarından ibaret olduğunu belirtmekle yetinelim.

Hadisçiler tarafından, alan araştırmaları, atölye çalışmaları, yaygın ve örgün eğitimde hadisin durumu, gibi hadisle ilgili tecrübi/empirik çalışmalara ve alan araştırmalarına pek ilgi duyulmadığı da ortadadır.

YÖK mevzuatında yer alan ve bilimsel çalışmalar için uluslararası kalite standardını oluşturan üç ölçüt mevcuttur: Bilime yenilik getirmek, yeni bir yöntem icat etmek, bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulamak. Hadis çalışmalarına bu üç ölçüt açısından baktığımızda genel olarak çok iç açıcı olduğunu söyleyemeyiz. Belki hadis alanında bir metodu yeni bir alana uygulamaya en uygun çalışmalar, hadis tarihi, metin tenkidi ve analitik isnad tahlili çalışmalarıdır. Ama ne yazık ki bu çalışmalar nicelik ve nitelik bakımından yetersizdir. Hatta metin tenkidinin faziletlerine dair bunca söyleme rağmen adı var kendi yok.

Hadis ilmi geleneği içerisinde çağdaş çalışmaların yeri neresidir diye baktığımızda, modern çalışmaların geneli itibarıyla geçmiş çalışmaları aşmadığı, onları yeniden üretmeden pek öte geçemediği görülmektedir. Hadis tarihi, tenkidi ve yorumuna dair yeni yöntemler geliştirilebildiği söylenemez. Şahsî kanaatime göre Türkiye'deki hadis çalışmaları bir fetret döneminden sonra, klasik hadis ilmini anlamaya yoğunlaşmıştır.

Hadis çalışmaları ağırlıklı olarak hadis ilminin kuruluş ve gelişme dönemleriyle ilgilenmiş, daha sonraki dönemler yeteri kadar ilgi görmemiştir. Bunda, sonraki dönemlerde hadis çalışmalarının özgün katkılar sağlamaktan uzak kaldığı şeklindeki bir anlayışın etkisi olduğunu, klasik hadis ilmini anlama çabasının da etkili olduğunu düşünüyorum.

Bütün eleştirilerimize rağmen bu çalışmalar geleneğinden kopmuş bir camia tarafından son elli yılın ilk otuz yılını iki fakülteyle, son yirmi yılını da 20 civarında fakülteyle, yetersiz alt yapı ve şartlara rağmen yapılabilmektedir. Bu arada belirtmeliyim ki Türkiye'de ilâhiyat camiasının telif bir İslâm Ansiklopedisini hazırlayabiliyor oluşu da önemli bir merhalelerdir. Bu açıdan bakınca bir toplumun hayatında çok kısa sayılan böyle bir zaman diliminde yapılanları yargılamak itidali elden bırakmamak gerekir diye düşünüyorum. Çünkü şu anda Türkiye'de ilk hadis doktorasını yapan

iki üç kişi -Allah uzun ömürler versin- halen hayattadır. Demek ki bütün bunlar bir ömrün kapsamı içinde cereyan etmiştir. Bu durumda hep mükemmeli aramak ve eleştiri tavrını bırakmadan, ilerisi için ümitvar olmak durumundayız.

II. Hadis İlminin Sorunları

Hadis ilminin sorunlarına daha sistematik bir şekilde bakabilmek için dış ve iç sorunlar diye iki ayrı başlık altında ele almanın daha isabetli olacağı kanaatindeyim.

A. Hadis İlminin Dış Sorunları

Dış sorunlar dediklerim, aslında aynı zamanda bütün dinî ilimlerin, hatta bütün ülkenin sorunları yahut bunların uzantılandır. Ben burada bu sorunların boyutlarına dikkat çekmek amacıyla sadece genel nitelikte olanlarına kısaca işaret ettikten sonra, hadis ilmini daha yakından ilgilendiren İslâmî ilimlerin bazı genel sorunlarına temas edeceğim.

Bu sempozyumu düzenleyen heyet, “Dinî ilimlerin hayat ile bağının kopuk olduğu tespitini yapmış ve bu bağın kurulması için neler yapılması gerektiği” konusunun asıl sorunlardan birisi olarak ele alınmasını tebliğ sahiplerinden istemiştir. “Dinî ilimlerin meseleleri” konusunu böyle pratik bir açıdan da ele alınca, haricî faktörlerin incelenmesi kaçınılmaz olmaktadır. Çünkü dinî ilimlerin hayat ile bağının kurulması, bu ilimlerle uğraşanları aşan sorunların çözümünü gerektirmektedir. Dinî ilimlerle uğraşanlardan, bu çok boyutlu sorunları çözmelerini beklemek haksızlık olur.

1. Yönetim sorunları

Peşinen şunu söyleyeyim ki ben, dünya üzerinde insan elinin uzandığı her yerdeki sorunların, temelde organizasyon sorunu olduğunu düşünenlerdenim. Bu konudaki gerekçem de, insanın sosyal bir varlık ve iyi organize olması, iyi yönetilen bir toplumda potansiyelini azamî ölçüde gerçekleştirebilmesidir. Tarihteki bireysel ve toplumsal her başarı aslında bir organizasyon, örgütlenme ve yönetim başarısıdır. Ferdin tek başına başarısı diye bir şeyden bahsedemeyiz. Her ferdi başarının toplumsal boyutu vardır. Topluma rağmen ferdi başarı noksanıdır. Yani aynı performans ve gayretle aynı ferdin, toplumsal şartların uygunluğundaki başarısı ile uygun olmadığındaki başarısı aynı olamaz. Olumsuzluklara rağmen başarı varsa, mutlaka boşa enerji harcanmış demektir. Toplumların medenileşme seviyesi, organizasyon konusundaki kabiliyeti, birikimi ve geleneğinin ürünüdür. Bundan sonra bahsedeceğim problemlerimizin çoğunun en temelde organizasyon ve yönetim sorunu olduğu görüşündeyim. Bunun bir uzantısı olarak dinî bilgi üreten ve bunun eğitimini veren örgün ve yaygın din eğitimi kurumlarımızın kurum kültürü geliştiremediği, bilimsel verilerden ve profesyonel danışmanlıktan yararlanmadığı, verimli çalışmadığı, insan kaynaklarını iyi yönetemediği, yetersiz kaynaklarımızı israf ederek daha da yetersiz

hale getirdiği kanaatindeyim. Şu anda ülkemizde üniversite dışında ilim yapmanın pek cazibesi ve avantajı olmadığı gibi, bu tür çalışmalar teşvik ve itibar da görmemektedir. Sadece üniversiteye hapsolmuş bir ilim anlayışından hareket edersek dünya ile yarışmamız zordur.

2. Değişimden kaynaklanan sorunlar

Değişimin doğru algılanıp hatta öngörülüp yönetilmesi, tarih boyunca bütün toplumlar ve kurumlar için en önemli sorun olmuştur. Bunu başaramayan toplum ve kurumlar ya yok olmuş ya da sorunlar yumağında boğulup kalmışlardır. Ama hepimizin çok iyi bildiği gibi, son yıllardaki değişimin hızı ve yoğunluğu tarihteki hiçbir dönemle kıyaslanmayacak kadar fazladır. Son dönemlerde küreselleşme denilen olgu, değişimin risklerini ve boyutlarını daha da karmaşık hale getirmiştir. Geleneksel yapı ve kurumların çoğu ya yok olmuş veya yok olma riski altındadır.

Dinî ve ilmi kurumlarımızın tarihi süreç içinde değişim karşısında her zaman gerekli dinamizmi gösterdiği söylenemez. En azından belli dönemler ve somut durumlar söz konusu olduğunda konu tartışmaya açıktır. Günümüzde de dinî kurumların değişimin nesnesi değil, öznesi olacak dinamizmi gösterebildiklerini söylemek zordur. Bunun sebepleri hem karmaşık hem de çok boyutludur ve bu tebliğin sınırlarını aşar.

Tarihimizde toplumun anlam kodları, bütün diğer toplumlarda olduğu gibi ağırlıklı olarak dinî söylem tarafından oluşturuluyordu. Bunun dezavantajları yanında, dinin hayatla bütünleşmesini sağlama gibi avantajları vardı. Fakat aydınlanma ve modernite denilen süreçlerde sekülerizm öne geçti. Seküler kurumlarda yetişen, değişik seküler disiplinlerde uzmanlaşan resmî görevli ve sivil meslek erbabı dinî söylemden koptu. İletişim bombardımanı anlam şemalarını daha da karıştırdı. Geleneksel ulemanın söylemi, bunların anlam şemalarında yer bulamadı ve anlamsızlaştı. Seküler söylemle dinî söylemi bir araya getirmeye çabalayan ulema da bilinç parçalanması yaşadı ve bunun halka yansımalarına sebep oldu. Değişim karşısında dinamik bir dinî söylem oluşturulamadı. Klasik ilmi ve popüler metinlerin yerini alacak ve çağa hitap edecek metinler üretilmedi. İlahiyat fakültelerinin kurumsal olarak da değişime ayak uydurabildiği söylenemez. Fakültelerimiz medrese ile üniversite arasında sıkışıp kalmıştır. Fakülte programlarımız medrese – üniversite ikileminin tipik bir göstergesi gibidir. Medreseden kalan dersler paketlenip ayrı bir bölümde tecrit edilmiş, modern üniversitelerde her biri müstakil fakülte ve bölüm olan birçok disiplin, başına din ve İslâm getirilerek devşirilmiş, tamamı ilahiyat kökenli akademisyenler bütün bu disiplinlerin uzmanı olmuşlar. Ders programlarında neredeyse bütün insan bilimleri var. “Çağdaş din adamı yetiştirme” sloganıyla her şey öğretilmeye çalışılıyor; ama hepsi yüzeysel, sığ. Eğitim disiplinlerarası sorunlara bigâne. Fakültelerimizin, disiplinlerimizin ve akademisyenlerimizin her biri müstakil birer krallık; koordinasyon geleneği oluşturulamamış, farklı disiplinlerin mensupları birbirlerinin yaptığına ilgisiz ve bunlardan habersiz. Fakülte düzeyinde ve fakülteler arası müşterek eğitim stratejileri anlayışına fazla yer yok.

3. Siyasal sorunlar

Tarihteki İslâm toplumlarında, devlet yapısında dinin yerinin ne olduğu, olması gereken yerde olup olmadığı geniş bir araştırma ve tartışma konusudur. Benim burada bu konuyu ele almam mümkün değildir. Fakat modern dönemde İslâm toplumları dinin yeri konusunda yeni sorunlarla yüz yüze gelmişlerdir. Modern durumda, devlet organizasyonunda ulus-devlet modelini benimseyen İslâm ülkelerinin her biri, dini bir yere koymuştur. Ama hepsinde de bu yer sorun oluşturmuştur. Çünkü örnek aldıkları Batı'da kilise eskiden olduğu gibi modern zamanda da varlığını koruyan, değişime ayak uyduran, hatta uluslarüstü küresel bir güçtür. Hem ekonomik hem idarî yönden bağımsızdır. Devletler karşısında bir denge unsurudur. Batı'da devlet karşısında dindarın sahibi vardır. İslâm ülkelerinde dindar, devletin insaf ve himmetine muhtaçtır. Batı'da sekülerizm, laiklik ve dinin sivilleşmiş olması, din alanının özerkliği simgeler. İslâm ülkelerinde din sivilleşmemiştir. Din ya siyasetin aracı olmuş ya siyasetin içinde erimiş ya da siyasetle çatışır durumdadır. Bunun uzantısı olarak İslâm ülkelerinde ve ülkemizde dinî eğitim kurumlarının yeri de aynı şekilde sıkıntılı olmuş, nereye konacakları bilinmemiştir. Bu da eğitim kurumlarımızın kalitesini olumsuz yönden etkilemektedir. Cumhuriyet tarihi bu tereddüdün simgesi gibidir. Türkiye'de dinin ve din eğitiminin sivilleşmesi konusunda çok derin fikir ayrılıkları ve kafa karışıklığı vardır. Sorun sadece devletin tavrından değil, halkın ne isteyeceği konusundaki kafa karışıklığından da kaynaklanmaktadır. Tarih boyunca ve dünyanın her yerinde din devlet tarafından veya devlet din tarafından kontrol edilmeye ya da kullanılmaya kalkışılınca sorunlar yaşanmıştır. Dinin sivilleşmesi konusunu, Diyanet İşleri Başkanlığı kalsın mı, kalsın mı diye tartışmak yanlıştır. Bu, kurumlar üzerinden toplumsal mühendislik yapma mantığının uzantısı olan bir tartışmadır. Yani herkes Diyanet üzerindeki tartışmadan kendi amacına yol aramaktadır. Bundan en çok din ve dindarlar zarar görmektedir. Bu tartışma tuzağına düşmemek gerekir. Burada sivilleşecek olan Diyanet Kurumu değil dindir. Diyanet ister kalsın, ister kalsın; aslolan dinin sivilleşmesi, özerkleşmesi, dinle ilgili hak ve özgürlüklerin gelişmiş demokratik ülkeler standardına ulaştırılmasıdır.

4. Alt yapı sorunları

Bu iki sorun yine diğer konularda olduğu gibi ifade etmekten bıktığımız; ama inkâr edemeyeceğimiz gerçeklerdir. Her iyi ve kaliteli işin, hizmetin bir ekonomik girişi ve bedeli vardır. Din eğitimi veren kurumlarımızın bütçeleri, altyapıları da yine millî gelir mukayeselerinde olduğu gibi hedeflediğimiz seviyedeki ülkelerle kıyaslanmalıdır.

Uzun ve geniş boyutlu mukayeseleri bir tarafa bırakıp sadece kütüphanelerimizi mukayese edersek, uluslararası arenada hangi şartlarda yarıştığımız ortaya çıkar. Kongre Kütüphanesi'nde elli kusur milyon, Harvard Üniversitesi'nde yirmi milyon kitap, dergi ve diğer kütüphane malzemesi var. Türkiye'nin Milli Kütüphane ve YÖK dahil, bütün resmî ve özel kütüphanelerinde kaç kitap var dersiniz? Kendi üniversi-

temden örnek vereyim. Üniversitenin bütün birimlere hitap eden merkezî kütüphanesindeki kitap ve dergi sayısı Aralık 2004 tarihinde internet sitesinden aldığım bilgiye göre 128 bindir. Harvard'ın Kütüphanesi bunun 150 katı. Türkiye'de biraz ciddi ve uluslararası standartlarda çalışmak isteyenlerin, kitap ve makale temini için neler çektiklerini, hepimiz biliriz. Türkiye'de şu an dünya insan bilimleri klasiklerinin dahi bir arada bulunabileceği tek bir kütüphane yoktur. Halbuki bu kitapların çoğu internette ikinci el kitap sitelerinde tanesi ortalama 5-6 dolara satılmaktadır. Bir milyon kitap alsanız 5-6 milyon dolar eder. Türkiye için bu, çerez parasıdır. Bu kitaplar iyi seçilerek alınsa, insanımızın ilim altyapısı için bir devrim olur. Yurt dışı eğitime ödediğimiz paralar yanında bu, devde kulaktır. İnternet imkânları asla iyi bir kütüphanenin yerini tutamaz.

5. İslâmî ilimlerin genel sorunları

Öncelikle "İslâm bilimleri" yerine "İslâmî ilimler/İslâm ilimleri" tabirini tercih ettiğimi belirtmeliyim. Çünkü "İslâmî bilim" tabiri, modern-olgusal bilim tanımını çağrıştırmaktadır. "İslâmî ilim" ise geleneksel bir kavramdır ve hem ulema hem halk arasında yaşamaktadır. Modern bilim anlayışının çağrışımları ile yüklenmişliği azdır. Meselâ branşım olan hadisin bağlı olduğu bölümün adı "temel İslâm bilimleri bölümü"dür. Bunun yerine "İslâm ilimleri bölümü" tabirini daha isabetli buluyorum. "Temel" kelimesini de doğru bulmuyorum. Ama bunu tartışmanın yeri burası değildir.

İslâmî ilimlerin genel sorunları bu tebliğ çerçevesinde ele alınamayacak kadar çok ve geniş boyutludur. Şahsen öncelikli gördüğüm bazı hususlara temas etmekle yetineceğim.

a. İslâmî ilimlerin günümüz bilimler tasnifindeki yerleri, sınırları ve alanları sorunu

Bilimlerin tasnifi tarihsel, fikrî, ideolojik, kültürel gelişmelere göre değişmektedir. Modern dönemdeki bilim tanımı, dinî ilimlerin yerini sorunlu hale getirmiştir. Modern bilimin olması gerekeni değil, olanı incelemeyi esas aldığı; deney ve gözleme dayanan, nedensellik ilişkilerini tespite yönelik yaklaşımıyla normatif ve metafizik konular bilimin dışına itilmiştir. Bu konularla ancak felsefe ve teoloji uğraşacaktır. Felsefe ve teoloji bu bilim tanımına göre bilim değildir. Sadece dinin olgusal yönü bilimin konusuna girer. Meselâ dinin tarihini inceleyen bilim dalı, tarihin bir alt disiplini olacaktır. Tarih, modern tanımıyla bir bilim ise, din tarihi de bir bilimdir. Yine din, yaşayan bir toplumsal ve psikolojik gerçeklik olması hasebiyle sosyoloji ve psikoloji, antropoloji, etnoloji gibi tecrübî bilimlerin konusudur. Bir dini veya dinleri, bir olgu olarak inceleyen bütün disiplinler modern anlamıyla bilimdir. Fakat klasik İslâmî ilimler bu şemada nerede durmaktadır? Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, İslâm felsefesi gibi disiplinlerin tarihleri, düşünce tarihinin veya dinler tarihinin konusu olmak hasebiyle, olgunun incelenmesi anlamında bilimdir. Fakat bu bilimler normatif ve teolojik açıdan modern anlamda bilim değillerdir. Bu durumda yöntemleri ve akademik ölçütleri de farklı olacaktır. İlahiyat fakültelerinin programlarında dini normatif olarak

ele alan ve medreseden tevarüs edilen geleneksel disiplinlerle, dini olgu olarak ele alan disiplinler birlikte yer almaktadır. Dinin normatif boyutuyla ele alınmasıyla, olgu olarak ele alınması çok farklı yaklaşımları, metotları ve ölçütleri gerektirmektedir. Bu durum, bu kurumların akademisyenleri ve öğrencilerinin ciddi sorunlar yaşamasına yol açmaktadır. En başta yaptıkları işin neresi bilim, neresi bilim değil konusundadır. İkinci olarak, bilim-din ilişkisi konusunda. Üçüncü olarak, yapılan akademik çalışmalarda aranacak ölçütler konusunda. Bunları daha da çoğaltabiliriz. Ama ben ölçütler konusuna çarpıcı olduğunu düşündüğüm bir örnek vermek istiyorum: YÖK'ün dünya üniversite ölçütlerinden adapte ettiği "Lisansüstü Eğitim Öğretim Yönetmeliği"nin 18a maddesinde doktora tezlerinde şu üç ölçüt aranmaktadır: 1. Bilime yenilik getirme. 2. Yeni bir bilimsel yöntem geliştirme. 3. Bilinen bir yöntemi yeni bir alana uygulama. Bu demektir ki bütün bilimsel çalışmalar temelde bu üç ölçütten birini veya birkaçını karşılamalıdır. Dini, olgu olarak ele alan her çalışmanın teorik olarak bu şartları taşıması mümkündür. Ama normatif bir alanda bu ölçütler nasıl sağlanacaktır. Dinin normatif yönü felsefe değildir ki felsefi yöntemlerle bu ölçütler sağlansın. İslâmî ilimler bu günkü anlamıyla sadece bir eleştiri (criticism) veya yorum-bilimden de ibaret değildir. Dinin normatif yönüne akademisyen nasıl bir yenilik getirecek, nasıl bir yeni yöntem uygulayacaktır? Ancak yorum konusunda yenilik getirebilir. Ama bunun da burada tartışamayacağım birçok problemi var. Hadi bunu da kabul edelim, ilânihaye yeni yorumlar, yeni yöntemler peşinde koşamayız. O zaman biz programlarımızda ve akademik disiplinlerimizi tanımlarken normatif yönle olgusal yönü net bir şekilde ayırıp ona göre bilimler tasnifine oturtmalıyız. Dünya araştırma kurumları ve üniversitelerindeki İslâm incelemelerine baktığımızda da bu karışıklık gözlenmektedir. İslâm araştırmaları bir yerde oryantalizm, bir yerde İslâmoloji, bir yerde teoloji, bir yerde dinler tarihi, bir yerde din bilimleri başlığı taşıyan bölümler altında yer almaktadır. Bu onlar için normal olabilir. O kurum hangi amaçla İslâmiyet ile ilgileniyorsa o organizasyonun gerektirdiği tasnif mantığıyla meseleye yaklaşmaktadır. Ama ben kendi disiplinimden örnek vereyim: Bir hadisçi olarak dünyaya açılmak istediğimde, dünya üniversitelerinde benim branşımın yeri neresidir? Ben uluslar arası bir yayın yapacağım zaman bunun hakemleri kim olacaktır ve hangi disiplinin alt dalı sayılacaktır? YÖK ölçütleri için de durum aynıdır. Meselâ "Doçentlik Alanları Listesi"nde bütün ilâhiyat için tek başlık vardır: Din. Yani normatif olanı da olgusal olanı da bütün alt disiplinleri de aynı başlık altındadır. Kelâm, tefsir ve hadis ile İslâm tarihi, din sosyolojisi ve dinler tarihi aynı kategoridedir. Uzmanları aynı bilimsel ölçütlere tabidir. Hepsisi de yenilik peşinde olmak zorundadır.

İslâmî ilimlerdeki alan tartışmalarının bir uzantısı olarak son zamanlarda tefsir ve hadis gibi geleneksel disiplinlerin ilim olmadığı şeklinde ifadelere tanık oluyoruz. Bu tartışmaların zımnında da bu iki ilmin fıkıh usulünde mündemiç olduğu şeklinde bir anlayış yatmaktadır. Ben bu konuda tartışmaya girmeden, sadece bazı sorular sormakla yetineceğim: Fıkıh usulü, bu geleneksel disiplinlerin hepsini içine alıyor mu? Alyorsa onlar niçin ve hangi gerekçelerle tarihte ayrı ilimler olarak var olmuşlardır, şimdi ne değişti? Bu disiplinlerin teşekkül sıralaması nasıldır? Bu üç ilmin kuruluş dönemlerindeki ilişkileri nasıldı? Fıkıh usulü bu ilimleri baştan beri mi ihtiva etmek-

tedir, sonradan mı içine almıştır? Fıkıh usulü, tarihte bütün bu ilimlerin görevini fiilen üstlenmiş midir? Meselâ hadislerin tedvin ve tasnifini, tenkit usulünün gelişimini, Kur'an tefsirinin gelişimini fıkıh usulüne mi borçluyuz? Bunu hangi fıkıh âlimleri, hangi eserleriyle yapmıştır? Fıkıh usulü, İslâmî ilimlerin yegâne yöntembilimi ise bu tarihî süreçte nasıl gerçekleşmiştir. Tek bir fıkıh usulünden bahsedilebilir mi, yoksa fıkıh usulleri mi vardır? Fıkıh usulleri varsa hangisi şemsiye usul görevini yürütmüştür ve yürütecektir. Tarihte yapılamayanlar bundan sonra niçin ve ne şekilde yapılacaktır? Fıkıhın baştan beri iktisat, siyaset, hukuk gibi hayatın bütün alanlarını kapsama iddiasında olduğunu düşünürsek, bütün İslâmî ilimleri ve birçok müstakil disiplini bünyesinde barındırması, fıkıh için hâlâ kabul edilebilecek bir şey midir? Fıkıh usulü bütün bu konuların şemsiye yöntemi olabilir mi? Her şeyden önce bu bir meziyet midir? Bu durumda bir fıkıh uzmanının bir süpermen olması gerekmez mi? Fıkıh, fakültelerimizde İslâm hukukuna; fıkıh usulü de İslâm hukuk usulüne dönüşmüşse, buna hâlâ fıkıh (anlama) usulü diyebilir miyiz? Artık hukuk biliminin alt dalı sayılıp hayatın bütün alanlarını kapsamaktan el çekmesi gerekmez mi? Disiplinin adına hukuk deyip, hayatın bütün alanlarını kapsamaya çalışmak nasıl bir anlayıştır? Fıkıh, bütün hayat faaliyetlerini dine uygun olup olmadıkları bakımından konu ediniyorsa, günümüz İslâm hukukçusunun hayatın bütün alanlarına dair disiplinlerde ehliyet sahibi olması gerekir mi, gerekmez mi? Yaptırım gücü olmayan bir hukuk usulü neye yarar? Eğer fakültelerimizdeki İslâm hukuku, hukuk tarihi ise bu dersin adının ve içeriğinin değiştirilmesi, hukuk tarihi içinde İslâm hukukunun tarihinin incelemesi gerekmez mi? Bütün bu sorulara verilecek cevaplar, fıkıh usulünü bir "meta bilim" olarak görme arzusunun katıksız bir anakronizmin ürünü olduğunu, tarihin ve günümüzün gerçeklerine uymadığını gösterecektir.

Fıkıh usulü hakkında bütün bu soruları sormuş olmakla birlikte, şahsî kanaatimce her klasik İslâmî disiplinin ayrı yorum yöntemi olmamalı diye düşünüyorum. Bütün İslâmî ilimlerin yorum yöntemi tek olmalıdır. Farklı yorum ekolleri olabilir, ama her disiplin ilkece ayrı bir yorum yöntemi benimsemeye kalkarsa, İslâmî ilimlerin mantığı ve bütünlüğüne hâle gelir. Usul-i fıkıh şemsiye yöntem görevini geçmişte üstlenebilmiş midir, bundan sonra bu haliyle üstlenebilir mi; ciddi şekilde tartışılmalıdır. Ama şu kadarını söylemeliyim ki, çağdaş insan bilimlerinin felsefi, epistemolojik ve metodolojik meselelerine bigâne bir İslâm ilimleri metodolojisinin fazla bir anlam ifade etmeyeceğini düşünüyorum. Fakat bu İslâmî ilimlerin tasnifinin de yeniden yapılmasını gerektirir.

Fıkıh ilmindeki ictihat anlayışı da İslâmî ilimlerin tasnifi ve alanlarının yeniden tanımlanması ile ilgili sorunlar barındırmaktadır. Daha çok fıkıh literatüründe ele alınan ictihadın farklı türlerinden ve farklı düzeylerinden bahsedilmekle birlikte, mutlak müctehid olabilmek için -genel bir ifadeyle söylersek- bütün İslâmî ilimlerde ve alet ilimleri denilen İslâmî ilimlere yardımcı disiplinlerde bir birikim arandığı görülmektedir. Tabii burada mutlak müctehitten hayatın her konusunda dinin hükmünü ortaya koyması beklendiğine göre, İslâmî ilimler yanında gerekli olduğu ölçüde hayatla ilgili din dışı ilimleri de bilmesi beklenir. Müfessirde bulunması gereken ilimler listesine baktığımızda, mutlak müctehit için aranan şartlarla aynı olduğu görülür. Bu

tür bir mutlak müctehit anlayışının ne zaman ve hangi şartlarda ortaya çıktığı, tarihî seyri, geçirdiği değişiklikler ciddi olarak incelenmesi gereken ilginç bir konudur. Böyle bir anlayışın, İslâmî ilimlere bütüncül yaklaşımı sağlama, ehliyet çıtasını yüksek tutarak kaliteyi artırma gibi avantajları olabilir. Ama bunun yanında burada tartışmasına girmeyeceğim birçok dezavantajı da olmuştur. Bu anlayış, fıkıh dışındaki İslâmî ilimlerin fikhın gölgesinde kalması, hatta bunların fikha hizmet eden ikinci derecede araç disiplinler olması gibi bir anlayışı da beraberinde getirmiştir. Çünkü müctehit, fakihe mahsus bir vasıf gibi düşünülmüştür. Sanıyorum tarihimizdeki müctehit anlayışı, disiplinlerarası sorunlara o günkü şartlarda çözüm olarak geliştirilmiştir. Fakat bu anlayışın uzantıları hâlâ zihinlerde şekil değiştirerek devam etmektedir. Böyle bir müctehit anlayışını bu gün artık sürdürmemiz mümkün değildir. Öncelikle böyle bir formasyon mümkün müdür? Mümkünse kişinin böyle bir formasyonu kazandığının ölçütü nedir? İctihat nasıl tanımlanırsa tanımlansın, bir kişinin müctehit olduğuna kim karar verecek? Kendisinin karar vermesi yeter mi? Başkaları onun seviyesini nasıl ve hangi usullerle ölçeceklerdir? Jüri sistemiyle mi? Bu seviyeyi ölçecek olanların da en azından müctehit olması gerekmez mi? Peki onları kim belirleyecek? Bu döngü nerede biter? Tarihte, önceki dönemlerde mutlak müctehit çıkarırken, sonraki yüzyıllarda niye çıkmaz olmuştur? Bu, eşyanın tabiatına aykırı değil midir? Mutlak müctehit anlayışı ile birlikte ictihadın bölünmesi anlayışını benimsemek tutarlı mıdır? Mutlak müctehid anlayışı ile ictihadın bölünmesi anlayışının tarihî seyri nasıldır, aralarında ne tür ilişkiler vardır? İctihadın bölünmesi, farklı uzmanlık alanlarında ictihad mı demektir, yoksa yine mutlak müctehit olamamış fıkıhçının ictihadı mı demektir? Günümüzde İslâmî ilimlerle uğraşanlarda müctehidlik şartı arayacak mıyız, arayacaksa nasıl bir müctehidlik arayacağız, bunun mekanizmaları nasıl olacaktır? Yoksa ictihad kavramı tarihte mi kaldı? Tarihte kaldıysa, tarihteki rolünü bu gün icra edecek kurum nedir, bu günkü karşılığı ne olacak? Bütün bu soruların cevapları da yeniden ciddi şekilde tartışılmalıdır. Çünkü bu sorulara verilecek farklı cevaplar hem İslâm düşüncesinin ve tarihinin yorumlanmasında hem de günümüz İslâmî ilimlerinin tanımlanmasında etkili olacaktır. Bu sorular sadece fıkıhçıların değil, bütün İslâmî ilim mensuplarının sorulardır.

Ben burada fikhın sorunları ile uğraşmak için bu konulara girmedim. Sadece İslâmî ilimlerin alanları ve sınırları ile ilgili sorunların boyutlarına ve uzantılarına dikkat çekmeyi amaçladım.

Tebliğ konumuyla ilgili olarak, "Hz. Peygamber'in sünnetini ortaya koyma çalışması, hangi disiplinin görevidir ve nasıl yapılmalıdır?" şeklindeki akıllara gelebilecek muhtemel bir soru da yukarıda sorduğum soruların uzantısıdır ve o sorular yumağı içinde cevabı aranmak durumundadır.

Bütün bu söylediklerimin sonunda, İslâmî ilimler tasnifini şu üçlü şemaya oturtmak durumundayız diye düşünüyorum: 1. Normatif ilimler. 2. Olgusal din ve İslâm bilimleri. Bu ikinci kısmı da epistemolojik ve metodolojik nitelikleri itibarıyla iki ana gruba ayırabiliriz: a. Düşünce ve ilimler tarihi dahil bütün boyutlarıyla İslâm tarihi. b. Empirik din ve İslâm bilimleri. 3. Felsefe. Burada felsefenin yeri müstakil mi olmalı,

normatif kısma mı sokulmalı, tartışılabilir. Ama ben hem felsefenin sadece normatif nitelikli olmayışı hem de geleneğimizde ayrı bir alan olmasına dayanarak ayrı düşünülmesi taraftarıyım.

Burada yeri gelmişken, bütün İslâmî ilimlerin bir bütün olarak ele alınıp bir İslâmî ilimler metafiziği ve felsefesi geliştirilmesi gerektiği şeklindeki kanaatimi belirtmeden geçemeyeceğim. Bu bilim felsefesi ve metafiziği ile bilginin İslâmîleştirilmesi gibi bir projeyi kastetmiyorum. Bundan maksadım bütün İslâmî ilimlerin genel bir felsefi eleştiri ve çözümlenmeye tabi tutulmasını, yani İslâm ilimleri felsefesini kastediyorum. Bu kimin işidir ve nasıl yapılacak konusuna girmek istemiyorum. Belki bu yapıldıktan sonra müşterek bir İslâmî ilimler metodolojisi geliştirilebilir. Bu metodoloji çağdaş felsefe, dilbilim, eleştiri (criticism), hermenötik, semantik, tarih, toplumbilim gibi insan bilimlerinin teorik ve metodik tartışmalarına, birikimlerine bigâne kalırsa, fazla bir anlam ifade etmeyecektir. Ama onlarla ilişkisi pek çok kişiden işittiğimiz gibi yararlanma, aktarma ve adaptasyon şeklinde değil, eleştiri ve hesaplaşma şeklinde olmalıdır. Fıkıh usulünün mevcut haliyle günümüzde bu iki işlevi üstlenemeyeceği aşikârdır.

Bu tasnif ve alan belirleme meselesi üzerinde niçin bu kadar ısrar ediyorum? İslâmî ilimlerin genel sorunları sadece tasnif ve tanım sorunlarından mı ibarettir? Tabii ki değil. Ama bence bu en temel sorundur. Yukarıda da belirttiğim gibi, biz medrese ve üniversite arasında sıkışıp kalmaktan kurtulmak için, alanları konusunda uzlaşmaya varılmış disiplinler oluşturmak, disiplinlerarası alanlardaki çalışmalar için yapacaklarımızı tartışmak ve stratejiler geliştirmek zorundayız. Bilimsel nitelik konusunda kültürümüze uygun, ama evrensel kıstaslar geliştirmek istiyorsak, İslâmî ilimlerin ilimler tasnifindeki ve kendi içlerindeki yerlerini yeniden çok ciddi şekilde tartışmalıyız.

b. Disiplinler arası çalışmalar sorunu

Üzerinde fazla düşünüp tartışmadığımız bir sorun da disiplinlerarası çalışmalar konusudur. Dünyada uzun zamandır, başta uygulamalı bilimler olmak üzere, tek disiplinde uzmanlaşmanın mahzurlarına karşı çareler üretme gayretleri sürmektedir. Bu özel sektörde daha yaygındır.

Disiplinler arası çalışmalar için üretilen formüllerden ilki ve en yaygını iki üç disiplini birleştiren biyokimya, astrofizik, sosyal psikoloji, eğitim sosyolojisi vs. gibi ara disiplinler oluşturmaktır. Tarihin, felsefenin, sosyolojinin ve psikolojinin dinle ilgili alt alanı olan disiplinler, ilâhiyat programlarında yer almaktadır. Bunlar bir ölçüde disiplinlerarası nitelikte alanlardır. Ama geleneksel İslâmî ilimler alanında ve bunların diğer disiplinlerle işkili olduğu konularda bu tür ara disiplinler oluşturulamamıştır. Burada Kutsal Kitap'la ilgili arkeolojik çalışmaları hatırlatmak isterim. Ülkemizde bu tür bir anlayış var mı? İslâm tarihinde geleneksel İslâmî ilimler arasında bu günkü gibi katı branş ayırımı anlayışı yoktu. Belki bu yüzden, belki de başka sebeplerle disiplinlerarası sorunlar bu günkü gibi problem haline gelmemiş ya da ictihat gibi kurumlarla çözülmüştü.

Disiplinler arası çalışmalar için üretilen ikinci formül, birden fazla disiplinde uzmanlaşmış kişiler yetiştirmektir. Bu yol yine bütün dünyada hem akademik camiada hem özel sektörde gittikçe yaygınlaşmakta, hatta birçok üniversite ve işyeri ilanlarında bu tür insanlar aramaktadır.

Üçüncü formül ise farklı disiplinlerdeki uzmanların müşterek çalışmalar yapmalarıdır. Bu formül bütün dünyada tıp ve mühendislik gibi uygulamalı bilimlerde çok yaygın olduğu gibi, felsefe gibi teorik disiplinlerde de oldukça fazladır. Dünyadaki bibliyografya listelerine göz atan herkes uzmanca yazılmış çok sayıda kitaba ve makaleye rastlar. Hatta Türkiye’de herhangi bir üniversitenin yurt dışı ve yurt içi yayın listelerini incelediğinizde bu uygulamanın çok yaygın olduğunu görürüz.

Bu üç yoldan hiçbirinin ilâhiyatçı akademisyenler arasında yeri yoktur. Birinci yolda, bizim dışımızda üretilmiş disiplinlerin adaptasyonu dışında yeni bir disiplin üretmedik. İkinci yola gelince: İkinci veya üçüncü alanda uzmanlaşan ilâhiyatçı kaç kişi? Üçüncü yola, yani müşterek çalışmalara gelince, sanki ilâhiyatçıların bundan haberi yok. Bunun sebepleri üzerinde de ciddi olarak düşünmeliyiz kanaatindeyim.

Türkiye’deki ilâhiyat alanını göz önüne aldığımızda, uygulamalı çalışmaların yetersizliğini de önemli bir sorun olarak görürüz. Bırakınız toplumsal problemlere yönelik araştırmaları, ilâhiyat alanının iç sorunlarına, eğitim kurumlarımızdaki uygulamalara dair kaç çalışma var ve bunların bütün çalışmalar içindeki oranı nedir? Uygulamalı çalışma geleneği, klasik İslâmî disiplinlerin mensupları arasında neredeyse hiç söz konusu değildir. Bu da dinî ilimlerin hayattan kopukluğunun en önemli göstergelerindendir. Ama bu durum sebep midir, sonuç mudur; ayrı bir tartışma konusudur.

İslâmî ilimlerin üzerindeki global bilimsel ve ideolojik etkiler de önemlidir. Bu konu ile ilgilenecek bilim ve bilgi sosyolojisi branşı ülkemizde cılız, hatta yok denecek seviyededir. Hele hele bildiğim kadarıyla ilâhiyat fakültelerinde bu konu üzerinde uzmanlaşmış kimse yok gibidir. Mesela Batı kültürünün ve oryantlizmin İslâmî ilimler üzerindeki etkileri konusunda yeterince uygulamalı çalışma yapılmamıştır.

Yukarıda sayılanların bütününe her ilâhiyatçı kendi disiplinine uyarladığında, demek istediklerim daha iyi anlaşılacaktır diye düşünüyorum.

Disiplinler arası çalışmaları yönetme konusunda ele alınmasını gerekli gördüğüm diğer bir sorun da fakültelerimizdeki bütün akademisyenlerin ilâhiyat kökenli oluşudur. Bu konunun detayına girmek istemiyorum; ama diğer disiplinlerden başlayıp sonra İslâm alanında uzmanlaşma yolunun kurumlarca ve akademisyenlerce niçin hiç tercih edilmediği, uzmanlaşmanın hep ilâhiyatçılıktan başlayıp başka disiplinlere doğru gittiği ilginç bir durumdur ve bence bir an önce masaya yatırılmalıdır. En azından fakültelerimize ilâhiyat dışı alanlardan eleman alınarak, pilot uygulamalar şeklinde denemeler yapılmalıdır.

c. İslâmî ilimler çalışmalarında kalite sorunu

Bilimsel çalışmaların kalitesinin bağlı olduğu dört mekanizma vardır: 1. Akademik jüriler. 2. Akademik yayın hakemliği. 3. Bilimsel Eleştiri. 4. Yayıncılık. İlahiyat sahasında bu dört mekanizmanın yeterince sağlıklı çalıştığı söylenemez.

İlahiyat fakültelerinin 20 yıl gibi kısa bir sürede 23 sayısına ulaşması, bu süre zarfında bu kurumların yüksek boyuttaki akademisyen ihtiyacı, jürilerin ve üniversite idarelerinin toleranslı davranmasına yol açmıştır. Hatta bu tolerans bir ölçüde de gelenekselleşmiştir. Yukarıdaki yayın ve tez istatistiklerinde de görüldüğü gibi, bu fakültelerin üçte ikisi henüz kuruluş aşamasında sayılır.

Akademik yayın hakemliği meselesine gelince, ilâhiyat dergilerinin hakemlik kurumunu benimsemeleri, YÖK'ün yayınlarda hakemli dergide yayımlanma şartı getirmesi üzerine gerçekleşmiştir. Mazisi 3- 4 seneden ibarettir. Bütün dünya yıllarca bu kurumu işletirken ilâhiyat fakültelerinin resmî dergileri bile bunu mecbur kalmadıkça devreye sokmamışlardır. Fakat hakemlik kurumu da benim izlenimlerime göre istismar edilmektedir. Bir kere kuralları belli ve şeffaf değildir. Dergi idarecilerinin hangi ölçütlere göre hakem seçtiği, seçilen hakemlerin raporlarının hangi ilkeler ve usuller doğrultusunda belirleyici olduğu belli değildir. Bunların net bir şekilde dergilerin her sayısında ilan edilmesi gerekir. Bu konularda hile-i şer'iyeye tevessül edilip edilmediği bilinmemektedir. Öyle ki, hakemlik konusunda titiz olduğunu ileri süren dergilerimizde bile zaman zaman gerekli standardın altında kalan yazılara sıkça rastlıyoruz. Ayrıca hakemli olduğu kendinden menkul, sisteminin nasıl çalıştığını bilmediğimiz bir sürü dergi türemiştir. Ben son üç-beş senedir hem müteaddit derginin hakemi hem de bu dergilerdeki yayınları değişik akademik aşamalarda değerlendiren bir jüri üyesi olarak sahamızdaki dergilerin hakemlik standartlarının ne olduğu bilgisine sahip değilim. Yayımlanamaz raporu verdiğim yazıların yayımlandığına şahidim. Bir dergi yöneticisinin "Aynı makaleyi bir hakem yerin dibine batırırken, diğeri göklere çıkarmakta" şeklindeki yakınması, hakemler arasında standartlar konusunda problemler olduğunun bir ifadesidir.

İlmî eleştiri konusuna gelince... Bunun da arzu edilen düzeye gelerek gelenek halini aldığı söylenemez. Bir akademisyen, bir yayın yapmadan önce "Molla Kasımlar ne der?" diye defalarca düşünmedikçe, her yayının ardından bir eleştiri fırsatı kopmadıkça, yayın sayısından çok, eleştiri yazısı yazılmadıkça, her yazarın yazdığı yanına kâr kaldıkça bu işin iyi yapıldığı söylenemez.

Yayınevlerine gelince... Onlarda da kurumsallaşma sorunları yaşanmaktadır. Genel olarak dinî yayın kurumlarımızın uzman danışman ve editörlerden yararlanma geleneği oluşturamadığı herkesin malûmudur. Türkiye'de kitap okuma oranının azlığı ve pazarın darlığı yüzünden, yayıncıların profesyonel danışmanlığı finanse edecek güce ulaşamadıkları ileri sürülmektedir. Halbuki bu iş tavuk-yumurta örneğinde olduğu gibi bir açıdan da yayıncılığın kusurudur. Yayıncılar stratejileriyle kitabı okutabilmelidir. Kitap pazarının darlığı, profesyonelliğin gereklerini yerine getirememelerinin sonucudur. Hatta dinî yayıncılıkta, ekonomik mantığın hâkim olduğunu söylemek

zordur. Yayın kurumlarımızın etkin bir reklam, tanıtım ve pazarlama stratejisi gerçekleştirilebildikleri söylenemez. Bu iş kolay değil diye itiraz edilebilir. Ben de kolay olmadığını, ama zoru gerçekleştirmenin zorunlu olduğunu belirtmek istiyorum.

B. Hadis İlminin İç Sorunları

Bu tebliğin çerçevesi doğrultusunda hadis ilminin bütün sorunlarını ele almamız mümkün değildir. Sadece son dönemlerde ağırlık kazanan önemli gördüğümüz bazı sorunları ele alacağız. Ama günümüzdeki hadis ilmini değerlendirebilmek için öncelikle hadis ilminin tarihteki işlevine temas etmenin gerekli olduğunu düşünüyoruz.

1. Tarihte hadis ilminin işlevi

Bu başlık altında hadis ilminin tarihini ve serüvenini bütün boyutlarıyla ele almamız mümkün değildir. Sadece tebliğimde tartışacağım bazı konularda, bir temel oluşturması amacıyla değerlendirmelerimi arz etmeye çalışacağım.

Hadis ilminin mahiyetini, dolayısıyla tarihteki ve günümüzdeki durumunu ve işlevini anlamada teorik ön kabuller önemli rol oynamaktadır. Ben burada teorik ön kabullerim doğrultusunda hadis ilminin işlevi hakkındaki genel düşüncelerimi özetlemeye çalışacağım.

Hadis ilmi, sadece hadis olgusunu inceleme amacıyla İslâm tarihinin belirli bir döneminde kurulmuş bir disiplinden ibaret değildir. Hadis ilmi, Hz. Peygamber'in döneminden itibaren gelişen olayların içinde teşekkül eden bir oluşumdur. Başka bir ifade ile söylersek, sadece entelektüel merakın sonucu inşa edilmiş teorik ve tarif edici bir bilimsel faaliyet olmadığı gibi, sadece hadislerin güvenilirliğine dair kurallar manzumesinden ibaret de değildir. İlk İslâm toplumunu şekillendiren Hz. Peygamber'in sünnetinin tarihsel tezahürüdür. Hadis ilmi ifadesindeki "ilim" terimini "bilim" şeklinde anlayarak onu normal bir bilimsel disiplin gibi algılamak doğru olmaz. Hz. Peygamber'in izinden gitmek ve onun hatıralarını yaşatmak isteyen İslâm toplumu, hayatın doğal seyri içerisinde bunun kaynakları olan hadisleri o günün şartları içinde koruyup sonraki nesillere aktarmakla kalmamış, faaliyetlerinin bütünü içine sindirmeye çalışmıştır. Bu haliyle hadisler sadece uzmanların ilgilendiği bir araştırma alanından ibaret değil, bütün Müslümanların var oluşsal ilgisinin odak noktalarından biri olmuştur. Râvilerin içinde ümmisi de vardır, âlimi de. Hadis rivayeti, muhaddislerin tekelinde olmadığı gibi tamamen onların kontrolünde de değildir. Toplumsal bir hadisedir. Muhaddislerin bütün çabası bu işi disipline etmek, bu konuda uzmanlaşmış ehil kişilerin klavuzluğunu savunmaktan ibarettir. Bu amaçlarına ne ölçüde ulaştıkları şu anda ele alamayacağımız geniş bir konudur. Biz şimdi günümüzden tarihe bakıp hadis ilmini bu günkü akademik ölçütle değerlendirdiğimizde, anakronizme düşmüş oluyoruz. Birçok ilâhiyatçı ve hadisçi, klasik hadis tenkidinin yetersizliğini savunurken işte bu hatayı yapmakta, bu günün değerlerini ve ölçütlerini geçmişe dayatmaktadır. Bize ulaşan hadis malzemesini, günümüzde keşfedeceğimiz yeni

yöntemlerle her türlü eleştiriye tabi tutabiliriz, tutmalıyız da. Ama klasik hadis ilminin mahiyetini ve işlevini anlamayı kendi zamanı, şartları ve bağlamı içerisinde değerlendiren bir tavra muhtacız. Ne yazık ki oryantalistler ve benzer bakış açısına sahip olanlar, tarihsel tenkit yöntemi adı altında kendi dünyalarını geçmişte aramaktadırlar. Tarihsel tenkit yöntemi diye lanse edilen yöntemin felsefi, teorik ve metodolojik sorunlarının hesabı verilmiş gibi rahatlıkla, hatta hoyratça kullanılması, ilmî duyarlılığa son derece terstir. Öncelikle geçmiş bir dönem hakkında konuşan herkes, tarih ilmindeki teorik sorunların farkında olmalı ve bunların hesabını vermelidir.

Hadis ilminin mahiyetini ve işlevini anlama noktasında klasik hadis tenkidi hakkındaki yaygın bir yanlış kanaate dikkat çekmeyi zorunlu görüyorum. İçlerinde bazı hadisçilerin de bulunduğu pek çok günümüz ilâhiyatçısı, şöyle bir iddiayı dile getirmektedir: Muhaddisler tenkitlerini sadece râvinin güvenilirliği esasına dayandırmışlar, râvi güvenilirse hadisi sağlam saymışlar, değilse sağlam saymamışlardır. Bu iddianın sonucu olarak da şu sorular sorulmaktadır: Râvinin güvenilirlik gibi sübjektif bir vasfı bilimsel olarak nasıl tespit edilecek? Bu konuda onu tanıyanların tezkiyesine, yani tanıklığına başvurulması ne ölçüde yeterlidir? Sübjektif olmakla muallel olan bu tanıklıklara güvenilebilir mi? Kısaca denilmek isteniyor ki, klasik hadis usulünün temeli çürüktür. Her şeyden önce bu iddiaları ileri sürenler, “Bir hadisin birçok rivayet zinciri kitaplara niçin kaydedildi?” sorusunu sormazlar. Sorsalar da buna yargılama yerine, anlamayı esas alan bilimsel etik anlayışıyla yaklaşmazlar. Hadis âlimleri sadece râvinin güvenilirliğini esas alsalardı, güvenilir râvilerin rivayetleri peşinde koşar, bunları kaydeder ve bunlarla yetinirlerdi. Halbuki bunun tam tersini yapmışlar; sağlam rivayetini buldukları hadislerin başka rivayetlerini aramayı elden bırakmamışlardır. Bununla da yetinmeyip sağlam olmadığını bildikleri rivayetleri de derlemiş, kaydetmiş ve muhafaza etmişlerdir. Sahih hadisleri seçme, sonraki dönemlerde öne çıkmıştır. Bununla da kalmamış mümkün olduğunca her bir hadisin değişik zincirlerini bütün metin farklılıklarını, kendilerine ulaştığı gibi aynen koruyarak kaydetmişler ve bize de ulaştırmışlardır. Bu farklı zincirlerdeki metin farklarının aynen korunarak bize ulaştırılmış olması, bazılarının zannettiği gibi hadis ilminin zafi değil, bize sınırsız analitik çalışma ve çıkarımlarda bulunma, yani satır aralarını okuma imkânı veren eşsiz hazinelerdir. Bu yaklaşımları hadis ilminin en temel tenkit ölçütü olarak “muâraza” dedikleri “rivayetlerin/nüşhaların mukayesesi”ni esas almış olmalarının sonucudur. Ne ilginçtir ki onların bu son derece isabetli ve modern tenkit anlayışının da esasını teşkil eden tutumları, yine aynı önyargılı yaklaşımla hadis âlimlerinin olumsuz hanesine yazılmaktadır. Sağlam-çürük her türlü rivayeti kitaplarına aldılar ve hadis kitaplarını aynı rivayetin farklı metinleriyle doldurdular diye suçlanmaktadır. Halbuki tarih boyunca bütün toplumlarda günlük hayatta bir habere, bir rivayete güvenme konusunda iki ölçüt esas alınır: 1. Nakledenin güvenilirliği. 2. Başkalarının rivayetleriyle ve diğer bazı verilerle karşılaştırma. Bu iki yöntemin bazı sorunları olmakla birlikte, insanoğlu başka bir yol bulamamıştır. Haberler ve tanıklıklar konusunda bilimin yapabileceği her şey ikinci ölçütle ilgilidir. Yani haberleri test için sürekli yeni metotlar geliştirme ve yeni veriler arama... Her insan kendi tecrübesiyle bilir ki biz, tanık olmadığımız olayları aktaran kişilere karşı bu iki

ölçütü, her zaman sistematik olmasa da, bir şekilde uygularız. Mahkemelerde bile tanıklık hâlâ geçerlidir. Tabii ki yargıç sadece tanıklığa ve itirafa güvenemez; bunları değişik yöntemlerle de olayı test eder. Çünkü tanıklıklar bir yana, itirafların da bir kısmı yalandır. Aslında tarihçinin de yargıcın da gazetecinin de hâsılı bir enformasyona muhatap olan herkesin yapması gereken budur; her ikisini de iyi kullanmaktır. İnsanoğlu bu iki ölçütün bizatihi kendinden değil, bu ölçütleri doğru kullanmadığından haberi değerlendirmede hata eder. Ama nihâî planda bir haberin doğruluğunu test etmenin en başarılı yolu başka veriler ışığında değerlendirmektir. Ne kadar iyi veri toplanır ve bu veriler doğru yöntemlerle değerlendirilirse, başarı o oranda artar. Burada hem veri hem onları değerlendirme becerisi önemlidir. Bu işte tecrübe ve sezgi de önemli rol oynar. İyi bir dedektifin yaptıkları bu konuda en güzel örnektir. İşte hadis âlimlerinin de yaptığı budur. Onlar çok iyi biliyorlardı ki dürüstlüğü tespit zannî ve ictihâdîdir. Ayrıca rivayetin doğruluğu için dürüstlük yetmez. Çünkü dürüst bir kişi hata edebilir. Şayet dürüstlük, yani adalet yetseydi, zabt diye bir ölçüt aramazlardı. Hadis ilmi sadece râvinin güvenilirliği üzerine kurulu değildir. Hadis âlimleri sadece rivayetlerin farklı varyantlarını değil, rivayetler hakkında o günkü imkânlarıyla derleyebilecekleri her türlü veriyi derlemişler, bunları analitik bir zihniyetle ve çapraz sorgulama mantığıyla rivayetlerin tenkidinde kullanmışlardır. Bu verilerin değerini çok iyi bildiklerinden, miras bıraktıkları devasa literatürle tarihe emanet etmişlerdir. Hadis ilminin mahiyetini ve işlevini anlamak için en temel tenkit yönteminin verilerin analizi ve rivayetlerin mukayesesi (muâraza) olduğunu fark edebilmek gerekmektedir. Bu demek değildir ki hadis âlimleri tenkitten hiç hata etmediler. Bunu kimse savunamaz. Çünkü hiçbir tenkit işleminin mutlak olarak hatadan uzak olduğu savunulamaz. Yöntem ne kadar sağlam olursa olsun, hatalı bir veri, beşerî bir hata yanlış sonuca götürebilir. Biz burada tenkidin mantığının tutarlılığını ve yöntemin sağlamlığını ortaya koymayı amaçlıyoruz. İyi bir yöntem iyi uygulanmadığında, sonucun başarısızlığı yönetime yüklenemez. Dolayısıyla bu gün de hadis tenkidi için önerilen yeni ve alternatif yöntemlerin esası, aynı veri analizi ve çapraz sorgulama esasına dayanır. Metin tenkidi de buna dâhildir. Çünkü metin tenkidi, rivayetin içindeki ve dışındaki birtakım veriler ışığında değerlendirilmesinden başka bir şey değildir. Dedektifin, anket sorusu hazırlayanın, psikiyatristin, psikologun, yargıcın, muhataplarının dürüstlüğü test etmek için sordukları çapraz soruları; tarihçi ve hadisçi kendi metinlerine ve verilerine karşı sormak durumundadır. Tarihçinin ve hadisçinin yapması gereken şey bu sorgulamayı incelemek, geliştirmek ve daha hassas hale getirmektir. Buradaki yenilik, gelişme ve maharet yöntemin esasında değil, uygulamasındadır.

Hadis ilminin temel mantığı evrenseldir. Bu mantığın bir uygarlığın kuruluş dönemindeki her türlü rivayetine sistematik şekilde uygulanmasının ise tarihte son yüzyıla kadar emsali yoktur. Dolayısıyla hadis ilmi kendi şartlarında esas olarak işlevini yerine getirmiştir. Bu gün için temel yaklaşımları bakımından hâlâ aşamadığı söylenebilir.

Son zamanlarda hadis ilminin ve hadis âlimlerinin tarihî misyonu konusunda başka bir hatalı yaklaşıma temas etmeden geçemeyeceğiz. Ehl-i hadis, tarihte ve gü-

nümüzde gelenekçilik, tutuculuk, lafızcılık hatta yer yer gericilikle yaftalanmaktadır. Bu tür kategorileştirme ve genelleme her şeyden önce felsefi ve bilimsel temelden yoksundur. Öncelikle her entelektüel, genellemenin felsefi problemlerine vâkıf olmalı ve mümkün olduğunca bu konuda ihtiyatlı davranmalıdır. Ayrıca bütün ehl-i hadis tornadan çıkmış gibi birbirinin aynı olmadığı gibi, değişik zaman ve mekânlarda farklı davranmışlardır. Değişim karşısında hem birbirinden farklı tutum içindedirler hem de aynı kişi değişik durumlarda farklı davranabilir. Ne yazık ki illa fikrî ve zihni bir taraf tutma meraklısı kişiler bu tür gayr-î ilmî genellemeleri çok sevmektedir. Farz edelim ki ehl-i hadis İslâm toplumunun muhafazakâr kanadını temsil ediyor. Böyle bir misyonun neresi kötüdür? Bunu sağlıklı ve dinamik bir toplumsal yapının tezahürü olarak görmek daha uygun değil midir? İslâmiyetin bu güne kadar yaşamasında ehl-i hadisin, gelenekçiliğin ve muhafazakâr reflekslerin hiç mi olumlu katkısı olmamıştır? İslâm tarihinin başarıları sadece değişimci reflekslerin ürünü müdür? Böyle bir indirgemeciliğe hiçbir akıl sahibi evet diyemez. Bu tür iddiaların sahipleri hayatın ve evrenin zıtlıklardan doğan denge üzerine kaim olduğu gerçeğinin farkında değildirler. Hem doğal hem de toplumsal varlıklar, değişime uyma ve değişime direnme arasında sürekli bir gerilim yaşarlar. Bu, ilk bakışta çelişki gibi görünen durum, aslında varlığın her alanında müşahade edilen zıtlıkların, karşıt kutupların oluşturduğu hassas dengenin ve nizamın tezahürüdür. Dolayısıyla ferdin ve toplumun hayatında, sadece muhafazakâr ve sadece değişimci değerlerin üstünlüğü savunulamaz. Her ikisi de gereklidir. Herhangi birisinin mutlak önceliğini benimseyen ya da ikisini yarıştıran bir mantık doğru değildir. Aslında her an ikisini de göz önünde bulundurmamak, ikisinin arasındaki gerilimi muhafaza etmek, bir tarafın lehine ve aleyhine dengeyi bozmamaktır. Bu basit gibi görünen hayat gerçeği, pek çok kişinin, hatta entelektüelin kavrayamadığı bir inceliklerdir. Zıtlıkların (dikotomilerin) arkasına geçemeyen, onlara takılıp kalmış bir zihnin bunu kavraması zordur.

2. Hadis ilminin mahiyetinden kaynaklanan epistemolojik ve metodolojik sorunlar

Her ilmin epistemolojik standardı aynı değildir. Her disiplin, mümkün olsa, tartışmasız ve en kesin bir bilgi zeminine oturmak ister. Yöntemlerini bu amaçla geliştirir. Ama hem insanın beşerî sınırları hem de bazı bilimsel alanlar her zaman buna imkân vermez. Daima en kesin bilgi peşinde koşmayı elden bırakmamakla birlikte, mevcut sınırlarımızı da kabul etmek durumundayız. İlim camiasının çoğunluğu bunun farkındadır. Ama ilmin en temelde teorilere ve yorumlara dayandığının, teorilerin değişmesiyle sonuçlara kadar giden sürecin ve sonucun da değiştiğinin, bilimin her zaman kesin bilgi ve tartışmasız sonuçlar üretmediğinin farkında olmayan kişiler vardır. Ne yazık ki bunların bir kısmı bilim adamı mevkiini işgal etmektedir. Özellikle işte böyle bir ilim ve bilgi ütopyasına sahip olan kişiler: “Hadisler içinde kesinliğe sahip olan mütevâtir kategorisi yok denecek kadar azdır. Geri kalanlar sahih olsa bile haber-i vâhit'tir ve kesin bilgi değil, zan ifade eder” gibisinden bir söylemle hadisler hakkında toptan bir şüphenin oluşmasına yol açmaktadır. Bu, esasta sünnetin temeli

çürüktür demeye varır. Bazı kişiler de hadislerin Hz. Peygamber'den çok sonra yazıya geçtiği için güvenilemez olduğunu ileri sürerler. Peki Hz. Peygamberden hemen sonra yazılsaydı bu metinlere güvenecekler miydi? Bu durumda zan ortadan kalkacak mıydı? Yazıda art niyet, kasıt, hata imkânı sıfır mı? Hz. Peygamber'in bizzat kendisi, hayatının her anını çok titiz denetim altında kayda geçirtse ve bu malzeme hiçbir bozulma ihtimali olmaksızın bize ulaşırsa ne güzel olurdu diye oturup hayıflanmaktan başka yapabileceğimiz bir şey yok mu? Kesin bilgi peşinde koşma gerekçesinin düşürdüğü güvensizlik tuzağı insanı nihilizme götürmez mi? Dolayısıyla dile getirdiğimiz bu türden iddialar insanı sünnet teoride dinin kaynağı ise de pratikte değildir, sonucuna götürür. Bu da Hz. Peygamber'in sünnetini bilemeyeceğimiz anlamına gelir. Kaçınılmaz olarak bu sonuca varılacağı için, hadisler yerine yaşayan sünnet öne çıkarılmak istenmektedir. Burada kesinlik daha da yetersizdir. Hadislere geneli itibarıyla güvenmezken, tarihteki ya da kendimizi içinde bulduğumuz uygulamaların gerçekten Hz. Peygamber'in uygulaması olduğunu nereden bileceğiz. Metin tenkidi gibi çağdaş yöntemler de epistemolojik açıdan sorunludur; zan ifade etmekten kurtulamamıştır. Batıda binlerce âlimin yüzyıllardır uğraştığı faaliyetler sonucunda, Kutsal Kitab'ın bırakınız kesin, uzlaşmış bir metni ortaya konabildi mi? Bu gün ellerindeki metinler, metin tenkitçilerinin inşa ettiği metinler değil, kilise otoritesi ile belirlenmiş metinlerdir. Ayrıca günümüzde yapılan bazı hadis metin tenkitlerinin bizzat hadis uzmanları arasında ciddi eleştiri ve tartışmalara yol açtığına tanık olmamız da buradaki kesinliğin seviyesinin en açık göstergesidir.

Hz. Peygamber'in bütün hayatını videoda izlemek gibi mucizevî bir keşif dışında, muhtemel hiçbir çağdaş yöntem bu kesinliği sağlayamayacağına göre iş, hadis ilmi de boştur noktasında düğümlenir. Geriye dinin tek kaynağı kalıyor: Kur'an. Bu söylem yeni değildir; buna İslâm tarihi boyunca yabancı değiliz. Bu gün de aynen devam ediyor. Görüldüğü gibi yine başa dönüyoruz.

Mümkün değil ama, farz edelim ki bir şekilde hadislerin sağlamlarını kati ve kimse tartışamayacağı şekilde belirledik. Bu durumda da yorum tartışmaları başlamayacak mı? Klasik deyimle sübut sorununu hallettik, delâlet sorununu nasıl aşacağız? Kur'an'da sübut sorunu yok ama, delâlet ve yorum sorunlarından dolayı hâlâ tartışıp durmuyor muyuz? Sonuçta şunu kabul etmek durumundayız: Böyle ütöpik bir mutlak kesinlik, hayatın hiçbir alanında yoktur. Bunu dinde aramak dini kökten torpillemeştir. Bu mantıkla gidilince, yani mutlak kesinlik aranınca İslâm diye bir şey olmayacağı gibi, dünyada din diye de bir şey olamaz. Bunları bir yana bırakın, tarih diye, hatta bilim diye bir şey olamaz. Toplumun ve ferdin hafızası ister yazılı ister sözlü olsun, tamamen tanıklıklara, nakillere ve rivayetlere dayanır. Tanıklık etmediğimiz hiçbir olaya inanmayacaksak, bırakın geçmiş hakkındaki bilgilerimizi, bu günkü bilgilerimizin çoğu da havada kalır. Çünkü bizim bildiklerimizin doğrudan tanıklığa ve matematiksel kesinliğe sahip olanları son derece azdır. Böyle kesin ve mutlak bilgi arayışı hayatı yaşanmaz hale getirir. Sonuçta böyle bir bilgi peşinde olduğunu söyleyenler de böyle olmayan bilgiler yumağında yaşamaktadırlar. Kaldı ki bu gün çok güvendiğimizi iddia ettiğimiz yazı, kesin bir güvenilirlik sağlıyor mu ve biz yazıya güveniyor muyuz? Hayatımızın içinde birçok sahte kayıt ve yazıya tanık ol-

muyor muyuz? Otobiyografilere, hatıratlara, tutanaklara, arşivlere, resmî belgelere, imzalı mühürlü kâğıtlara, gazetelere, hatta görüntü sunan televizyonlara güveniyor, buralardaki bilgilerin kesinliğine tartışmasız inanıyor muyuz? Bütün bu söylediklerim, kesin bilgi peşinde koşmayalım ya da eleştirel zihniyeti bir yana bırakalım şeklinde anlaşılmalıdır. Tabii ki kesin bilgi talebini ve eleştiriyi hiçbir zaman bırakmayacağız. Ama hayatın gerçeklerinin, imkân ve imkânsızlıklarımız olur olmaz davalar peşinde koşmamamız gerekir.

Ne yazık ki tarih boyunca olduğu gibi, bilerek günümüzde de hem bütün ilimler içinde hem de İslâmî ilimler içinde hadis ilmi, her nedense kesinlik konusunda günah keçisi muamelesi görmüş ve görmektedir. Tarihteki bu kadar hadis uzmanının gayreti ve bıraktıkları devasa literatür ya aldanma, cahillik ve hayal üzerine kurulu bir ütopya olarak görülmekte ya da dünyanın en sistematik toplumsal ve bilimsel sahtekârlığı derekesine düşürülmektedir.

Böyle bir şüpheliğin sonu yoktur; varacağı yer sofizm ve nihilizmdir. Böyle bir kişi hayatının her safhasında sofist gibi davranır, sofist gibi yaşarsa anlarz. Çünkü kendi içinde tutarlıdır. Hatta bazı çağdaş akımlardaki gibi “Kesinlik de aramıyorum, tutarlılık da aramıyorum, bir şeyi anlamlı buluyorsam yeter” derse onu da anlarz. Ama hayatın ve bilimin diğer alanlarında sofizme karşıyken, hadise gelince sofist olunursa, o zaman bu en hafif tabiriyle kendini bilmezliktir. Özellikle oryantalistlerin çoğunun kendi dinî ve kültürel kaynakları söz konusu olduğunda, bırakınız sofist bir şüpheliği, bilimsel şüpheliği bile bir yana bıraktıklarını müşahade etmekteyiz. Böyle bir şüphe içinde olan insanların sayısı İslâm dünyasında, içimizde, tahmin edilenden fazladır. Çünkü bizzat ben bir hadisçi olarak sürekli, üstü açık veya örtülü olarak bu tür bir şüphenin uzantısı söylem, yazı ve sorularla yüz yüzeyim. Bu tür şüphelerin artmasında oryantalistlerin görüşlerinin önemli ölçüde etkisi olmuştur. Ama bunun yanında yukarıda sözünü ettiğim bilimsel orijinallik ve yenilik adına bu tür işgüzarlıklara teşebbüs edenlerin rolü de az değildir. Şahsen bu tür bir şüphelilik aşılmadıkça, hadis ilmine dair konuşulacak her şeyin boş olduğu kanaatindeyim. Meşhur deyimiyile “öküz altında buzağı arandığı” sürece yapılabilecek fazla bir şey yoktur.

Öte yandan bilim ve felsefesi ve metodolojisi açısından hadis ilmine bakarsak, insan bilimlerindeki gibi kendine mahsus yöntem ve kesinlik ölçütleri olduğu, doğa bilimlerinden yöntem bakımından önemli ölçüde ayrıldığı, daha özel planda ise tarih biliminin bilimsellik ve kesinlik ölçütlerini taşıyabileceği unutulmamalıdır.

Hadis ilmi ile ilgili konuşurken göz ardı etmememiz gereken diğer bir husus daha vardır: Hz. Peygamber’in sünneti ve tesiri tamamen hadis ilmi ve hadisçiler vasıtasıyla hayata ve gelecek nesillere aktarılmamıştır. Çünkü sünnet sadece hadisçilerin uğraştığı bilimsel bir alan değil, İslâm toplumunun var oluşsal bir ilgi odağıdır. Toplumsal ilişkilerin doğal yapısı içinde sahabe, dağıldıkları İslâm coğrafyasında sadece sözleriyle değil, yaşayışlarıyla da sünneti hayata aktarmışlar. Bu durum sonraki nesillerde de böyle cereyan etmiştir. Yani bir sünneti yaşayan her kişi, bir şekilde bunu fiilî olarak aktarmış olmaktadır. Sünneti sözlü ve fiilî olarak nakleden her kişinin

bu faaliyeti muhaddislerin süzgecinden geçmiş değildir. Çünkü bu mümkün değildir. Ayrıca sünneti kaynak alan diğer İslâmî ilim mensupları da muhaddislerin değerlendirilmelerini esas alarak hadisleri elemiş değillerdir. Muhaddislerin eleme ölçütleri de aynı olmadığından, eleğin üstünde kalan kısım her âlim ve muhaddis için aynı değildir. Yaşayan ve yaşanan sünnet kendi dinamikleri içinde İslâm kültürünün ümera, ulema ve üdeba dahil, bütün aktörlerince inşa edilmiş toplumsal bir gerçekliktir. Şimdi hadisçiler ne kadar titiz davransa, ne kadar mükemmel yöntemler icat etse de tarihsel ve toplumsal gerçeklik olan sünnet, sağlam kaynağa dayananı ve dayanmayanı ile bir bütün olarak hayatiyetini sürdürmektedir. Tarihi geriye sarıp yeniden sünnet inşa edemeyeceğimize göre, çağdaş hadisçilerin sünneti yeniden değerlendirmeye tutma ve yeniden eleme çabaları toplumdaki sünnet gerçeğini yönlendirmede sınırlı kalmaya mahkûmdur. Tarihte sünnet tamamen ehl-i hadisin kontrolünden geçmediği gibi, sünnetin ayıklanması da sadece ehl-i hadisin yapabileceği bir iş değildir. Dolayısıyla şu anda Müslüman toplumlarda var olan sünnet anlayışından ne geçmişteki ne de günümüzdeki ehl-i hadisi yegâne sorumlu saymak doğru değildir. Yaşanan sünnete müdahale edilecekse bunun siyasî, sosyolojik ve kültürel boyutları göz ardı edilmemeli; akademik faaliyetlerin bu konudaki belirleyiciliğinin sınırlı olduğu unutulmamalıdır. Ama hepsinden önemlisi, yaşanan bir gerçekliğe yapılacak her tür müdahalenin sosyolojik olarak çok ciddi sonuçları olacağı göz ardı edilmemelidir. Toplum mühendisliğini eleştirenler aynı işe soyunmamalı, “gerçek sünneti ortaya koyacağız” derken sebep oldukları şüphecilikle toplumu Hz. Peygamber’in sünnetinden koparıp, gücün sünnetine teslim etme riski almamalıdır. Toplum mühendisliğinin geri döndürülemez çok zaman da amacın tam tersine götüren sonuçları vardır. Tarih ve çağımız bunun tanığıdır.

3. Hadis ilminin alanı ve konusu problemi

Hadis ilminin uğraş alanının sınırları ve çerçevesi de bu gün yeniden ele alınması gereken bir konudur. “Hadislerin yorumu, hadis ilminin konusu mudur?” sorusu bazı akademisyenlerce tartışılmaktadır. Klasik hadis ilminin alt disiplinleri arasında esbab-ı vürud, nâsîh ve mensuh, garibu'l-hadis, ihtilafu'l-hadis gibi hadislerin anlaşılmasına yönelik olanlar vardır. Bunlar, geçmişte hadislerin anlaşılması ve yorumunun hadis ilminin alanı içinde sayıldığına göstergesidir. Hadis ilminin aslı fonksiyonunun hadislerin tenkidi olduğunu savunanlar açısından baksak bile, hadis tenkidinde metni hiç nazar-ı itibara almadan sadece isnada bakarak karar vermemin mümkün olmadığı gerçeğiyle yüz yüze geliriz. Metindeki değişme ve tasarrufların da hadis tenkidine dâhil olduğu, hatta son dönemlerde metin tenkidine önem verilmesi eğiliminin arttığı, metin tenkidinin de yorumla iç içe olduğu dikkate alınırsa, hadisten hüküm çıkarma babında olmasa bile, çok boyutlu bir tenkitçiliğin gerekleri açısından hadis ilminin, hadis yorumundan sarf-ı nazar etmesi düşünülemez.

Hadis çalışmalarının alanı ve disiplinlerarası sınırları meselesine gelince: Bu konu biraz da çalışmaların niteliği ile alakalıdır. Yani bunu hadisle ilgili çalışma yapan kişinin projesi belirlemektedir. Fakat bir çalışma ne zaman hadis çalışmasıdır ne zaman

değildir sorusunu sorduğumuzda, ben şahsen bu konuda çok katı sınırlar konulmaması taraftarıyım. Asıl uzmanlık alanı ne olursa olsun, hadislerin tenkidi ve anlaşılmasına yönelik her katkı sağlayıcı ciddi çalışma hadis ilminin alanı içine girer diye düşünüyorum. Hatta Türkiye'deki hadis uzmanlarının çalışma alanlarını çok sınırlı ve dar tuttukları kanaatindeyim. Ama bunu söylerken uzmanlık alanları dışında ilgili her şeyi bilmeleri ya da her konuda at oynatmalarını kastetmiyorum. Bu iş yukarıda, İslâmî ilimlerin alan sorunlarını ele alırken belirttiğim gibi disiplinlerarası konularda geliştirilecek çalışma stratejileriyle gerçekleştirilmelidir. Bu ön mütalaaların doğrultusunda, ülkemizdeki hadis uzmanlarının pek ilgi duymadığı bazı çalışma konuları üzerindeki fikirlerimi ve önerilerimi takdim etmek istiyorum.

Her şeyden önce şunu belirteyim ki din ne kadar aktüalite ile ilgili olursa olsun, kökeni tarihtedir. Dolayısıyla bütün ilâhiyatçılar, özelde de hadisçiler tarihî olguları incelemektedir. Bu olgular her ne kadar sadece tarihî tespitler olarak değil, bu günkü anlam ve önemleri bakımından inceleniyor olsalar da, bu onların tarihî olmalarına engel değildir. Bu durumda her hadis uzmanı sadece hadis tarihi ile uğraşırken değil, hadis ilminin diğer konularını çalışırken de aynı zamanda bir tarihçidir. Hadis ilminin, hadislerin ve sünnetin anlaşılmasına yönelik alt dallarında tarihçilik nosyonu çok daha önemlidir. Artık klasik hadis literatüründeki hadislerin vürud sebeplerini anlatan rivayetlerle yetinerek hadislerin ve sünnetin bütüncül bir arka planını inşa etmek mümkün değildir. Bu bütüncül arka plan inşa edilmeden tek tek hadislerin söyleniş sebeplerine odaklanmanın burada derinlemesine ele alamayacağım birçok soruna yol açtığı erbabının malûmudur. Halbuki ülkemizdeki hadis çalışmaları incelendiğinde, Câhiliye ve Peygamber döneminin bütün boyutlarıyla ortaya konması projesinin bir parçasını teşkil edecek çalışmaların son derece yetersiz olduğu görülür. Dünyada da bu tür çalışmalar yetersizdir. Bunların çoğu da bu arka planı sadece kendi çalışma perspektifinden ele alan çalışmalardır. Tek tek yapılan çalışmaların bir gün gelip kendiliğinden büyük fotoğrafı oluşturacağını beklemek doğru bir yaklaşım değildir. Bu tür çalışmalarda sadece tarihçilik nosyonu da yetmez. Bütün İslâmî disiplinler yanında, insan bilimleri uzmanlarının da müşterek projeler halinde çalışmalarına ihtiyaç vardır. Bunların altından bırakın hadisçileri, sadece ilâhiyatçıların kalkması bile zordur. Ciddi organizasyonlar ve ekonomik destekler gerekir.

Hadis, tefsir, fıkıh, kelâm, felsefe, tasavvuf gibi klasik disiplinlerin tarihlerinin de ayrı ayrı çalışılması bir sürü sorun doğurmaktadır. Bunların hepsinin siyaset, kurumlar ve düşünce tarihi içinde bir bütün olarak ele alınması gerekmektedir. Dolayısıyla tebliğimin konusu açısından bakarsak, hadis tarihi de bu bütün içerisine oturtulmak durumundadır. Dolayısıyla tarih çalışmalarının bir yönünü teşkil eden biyografi ve literatür eleştirisi çalışmaları da bu bütünün bir parçası olacak şekilde yapılmalıdır.

Sözü fazla uzatmadan söylemek gerekirse, bütün İslâmî ilim uzmanları, dolayısıyla hadisçiler küresel alanda at oynatmak istiyorlarsa, insan bilimlerinin müşterek ve disiplinlerarası konularına vâkıf olmak durumundadırlar. Bunların başında da felsefe, sosyoloji, tarih, metodoloji, dilbilim, anlambilim, yorumbilim, eleştiri gibi uzmanlık alanlarının temel problemleri gelir. Dünya üzerinde bu konularda yapılan tartışmaları

izlemeyen, bunlarla hesaplaşmayan meslektaşlarımızın, bırakın dünya ölçeğinde etkili olmayı, ülkemizde dahi geri planda kalacağını söylemek kehanet olmaz. Çünkü her alanda olduğu gibi, din alanında da rekabet ettiğimiz ve edeceğimiz kişiler böyledir ve biz bu rekabetten kaçamayacağız. Artık ülkemiz ilâhiyatçıları sadece ülke içinde hayatın neresinde olduklarını değil, dünya ölçeğinde nerede olduklarını da sorgulamak durumundadır.

4. Hadiste metin tenkidi sorunu

“Metin tenkidi” günümüz İslâm dünyasındaki anlamıyla (yani hadisin Kur'an'a, akla, tecrübeye, tarihî gerçeklere aykırılık gibi ölçütlerle tenkidi) bazı hadisçilerin lanse ettiği gibi, bize Batı'dan geçmiş yeni bir yöntem değildir. Çok erken dönemlerden itibaren İslâm tarihinde hem hadisçiler ve fıkıhçılar hem de Mutezile tarafından uygulanmıştır. Bu yöntemin meşruiyeti konusunda hadisçilerle diğerleri arasında ilkece fikir ayrılığı yoktur. Tartışmalardaki farklı yorumlar sebebiyle, sübjektiviteye açık olan bu yöntemin uygulamasıdır. Başka bir ifade ile söylersek, doğru ve yanlış uygulama konusunda tartışma vardır. İbn Kuteybe'nin bu konudaki klasik kitabı *Te'vilü muh-telifi'l-hadis* yöntemin reddi için değil yanlış kullanımına karşı yazılmıştır.

Batı'daki anlamıyla metin tenkidi (textual criticism) ise, birden çok kanaldan bize ulaşan ve varyantları arasında farklar bulunan metinlerin orijinaline en yakın olanının belirlenmesi veya yeniden inşa edilmesi işlemidir. Bu anlamıyla metin tenkidi, yazma eserlerin nüshaları üzerinde yapılan tenkitli neşir çalışmalarını içerdiği gibi, herhangi bir tarihî metin parçasının yeniden inşası çalışmalarını da kapsar. Hadisler söz konusu olduğunda da, farklı varyantları olan hadislerin özgüne en yakın metinlerinin inşa edilmesidir. Hadis literatürü bağlamında bu tür çalışmaların yetersiz olduğunu yukarıda ifade etmiştim. Bunun tek tek hadislerle ilgili yönü daha önemlidir. Çünkü hadisler arasında standart bir metinle bize ulaşan çok azdır. Hadislerin kahir ekseriyetinde değişik kanallardan gelen hadislerin metinleri de birbirinden farklıdır. Bu farklar bazı hadislerde önemsizken bazılarında çok ciddi boyutlara ulaşmaktadır. İşte Batı'daki anlamıyla metin tenkidi yoluyla her bir hadisin orijinaline en yakın metnini tespit veya yeniden inşa etmemiz gerekmektedir. Metin tenkidinin kuralları ve ölçütlerine dair dünyada pek çok çalışma yapılmış ve eser yayınlanmıştır. Bu yöntem kutsal ve edebî metinlere, tarihî belgelere uygulanmıştır ve uygulanmaktadır. Hadis tarihinde, çok yaygın ve sistematik olmasa da, bu tür metin tenkitlerine rastlanır. Örnek olarak Buharî nüshalarının üzerinde böyle bir çalışma yapan Ali b. Muhammed el-Yünîni'yi (ö. 701) zikredebiliriz. Türkiye'deki çağdaş hadis uzmanları camiasının Batı'daki anlamıyla metin tenkidinden ya haberleri yoktur ya gerek görmemekte veya zorluğundan dolayı metin tenkidinden uzak durmaktadırlar. Bir an önce hadisçiler hem tenkitli neşir hem de tek tek hadislerin metin tenkidi çalışmalarına yoğunlaşmak durumundadırlar.

Günümüzde İslâm ülkeleri ve Türkiye'de, hadisin belli ölçütlere aykırılığı anlamıyla, metin tenkidi çalışmaları yetersizdir. Her şeyden önce metin tenkidinin teori-

sini çok ciddi şekilde tartışmalıyız. Çünkü pek çok kişi teorik sorunlarının hesabını vermeden, ulu orta metin tenkidi yapmaktadır. Bu ölçütlerin en azından bir grup hadise uygulanması türünden çalışmalara birkaç tez dışında rastlamıyoruz.

Lisans tezi olarak yaptırdığım bir çalışmada, Türkiye'deki 1980 sonrası akademik yayınlarda hadisleri 10 metin tenkidi ölçütüne aykırılık açısından tenkit eden uygulamalar incelenmiştir. Zehra Aybuğa tarafından yapılan bu çalışmada (Kayseri 2004) hadislerle ilgili akademik kitap ve makaleler taranmıştır. Bu çalışmaya göre 1990 yılına kadar hiçbir metin tenkidi uygulamasına rastlanmamıştır. Bu yıldan sonra akademik yayınlarda herhangi bir hadis üzerinde yapılan metin tenkitleri sayıldığında toplam 225 uygulama tespit edilmiştir. Bunlardan 196 sı yani % 87'si 1999 dan sonraki 4 yılda yoğunlaşır. Metin tenkidi yaptığı tespit edilen 21 kişiden ikisinde yoğunlaşma vardır ve bunların toplam içindeki oranı % 66'dır. Bu iki kişi dışındaki 19 kişinin ortalaması 3'tür. Bu rakam, bu sayıda farklı hadis'e metin tenkidi uygulanmış demek değildir. Bu sayı ister orijinal olsun ister nakil olsun herhangi bir hadis hakkındaki metin tenkidi niteliği taşıyan ifadelerin toplam sayısıdır. Mükerrerler ve başkalarından nakiller vardır. Metin tenkidinin gereğine dair söylemin bu kadar moda olmasına rağmen, bütün hadis camiasınca yirmi yılda yaptıkları yayınlarda sadece 225 metin tenkidi niteliğinde uygulama kaydedilmiş olması ilginçtir. Bize ulaşan hadislerin hacmi düşünüldüğünde, metin tenkidinin uygulanan bir metot niteliği kazandığı söylenebilir. Tabii ki bunların isabet derecesi ayrı bir tartışma konusudur.

Her iki anlamıyla da metin tenkidi herkesin el yordamıyla ve bireysel yeteneğiyle kolayca yapabileceği bir şey değildir. Orijinal metnin inşası anlamında metin tenkidi konusunda Batı'da yüz yıla yakın süredir çok fazla miktarda çalışma ve yayın yapılmıştır. Ben bunlardan Türkçeye çevrilenine rastlamadım. Hadisçilerin bibliyografyalarında ve referanslarında bu tür eserlere de pek rastlanmaz. Yani hadis akademiasının Batı'daki çalışmalarla henüz irtibatı yoktur. Bazı ölçütlere aykırılık manasına metin tenkidine gelince: İslâm dünyasında ve Türkiye'de bu konuda ciddi teorik çalışmalar ve tartışmalar yapılmamıştır. Metin tenkidi hakkında ülkemizde yapılan birkaç tez, bir iki tanıtım yazısı dışında ses getirecek hiçbir çalışma yapılmamıştır. Bizler her iki anlamıyla da metin tenkidinin imkân ve sınırlarını, hadis ilmine katkılarını gerçek anlamıyla ele alamadık. Dolayısıyla bu yöntemi geliştirilip sistemleştirilerek uygulanabilirlik seviyesine ulaştıramadık. Bir yöntemin tatbikatı, eğitim yoluyla verilebilecek ve ilgililerce kullanılacak şekilde getirilememişse bunun çok fazla anlamı yoktur. Biz istersek klasik hadis tenkidini eğitim kurumlarında çok rahat bir şekilde öğretebiliyoruz. Öğrencinin eline uygulamada yol gösterecek en azından Arapça çok sayıda klasik kitap verebilirsiniz. Ama şu anda metin tenkidi için bu mümkün değildir. Bu da yöntemin geliştirilip sistemleştirilemediğini gösterir.

5. Hadis çalışmalarında çağdaş imkânlardan yararlanma

Hadis ilmi, binlerce rivayet kanalının incelenmesi ve analizine dayandığı için çok yorucu, bıktırıcı faaliyetleri gerektirmektedir. Özellikle hadis ilminin kurulduğu ve ge-

liştiği klasik dönem denen ilk 3-4 yüzyılda çok önemli ve ciddi çalışmalar yapılmış, dönemlerine göre çok ileri düzeyde sayılabilecek, o günün ihtiyaçlarını karşılayacak devasa bir edebiyat meydana getirilmiş ve bize miras bırakılmıştır. Tarihte sözlü geleneklerini bu düzeyde kaydeden, sistematik eleştirilere tabi tutan ve müstakil bir bilim dalı geliştiren hiçbir toplum yoktur. Üstelik böyle bir uygulamanın Müslümanlardan önce tarihte benzerine rastlanmaz. Müslümanlar bunun farkındadır ve hadis literatüründe isnad sisteminin İslâm ümmetine mahsus olduğu sık sık tekrar edilir. Bütün bunları branş asabiyetiyle söyleyemiyorum. Bu insaf sahibi herkesin inkâr edemeyeceği bir gerçektir. Tabii ki her toplumda olduğu gibi kötü niyetli kişiler ve olumsuz uygulamalardan hadis rivayeti de nasibini almıştır. Ama bizim sistemi kuran ve uygulayanların o günkü imkânlarla yapılabilecekler konusunda ihmalleri, kasıtlı olumsuzlukları olup olmadığı açısından yargılamada bulunmamız lazımdır. Bu günün gelişme ve imkânları doğrultusunda onları yargılamamız haksızlıktır.

Bugün bizim elimizdeki imkânları yeterince kullandığımızı hatta geçmiş âlimlerin o günkü mahrumiyetlere rağmen ortaya koydukları performansı yakalayabildiğimizi söylemek zordur. Hadis ilminde, tarihte yapılanların püf noktasını yakalayamayan pek çok kişi, muhaddislerin sadece isnad silsilelerine bakarak hadis tenkit ettiğini zannetmekte ve bu tenkidi yetersiz bulmaktadır. Halbuki hadis ilminde sadece tek tek rivayet zincirleri incelenerek karar verilmemekte, bunların rivayet ağları içerisindeki yerini ve durumunu tespit esasına dayanan “muâraza” denilen bir sistem uygulanmaktaydı. Bu sistemin esası, rivayet zincirlerinde doğrudan görülmemeyen, ama analitik düşüncenin sonucu olan mukayeseler ve çözümlemeler yapılarak isnad ağlarını yorumlamak ve eleştirmektir. Bu işlem esnasında, tabir caizse, isnad ağlarının satır araları okunmaktaydı. Hadis ilminde derinleşmemiş kişilerin göremediği birçok şeyi, yani hadisteki terminolojisiyle “illet”leri görmek, böyle bir birikimle mümkün oluyordu. Bu gün hadisle uğraşan akademisyenlerin çalışmalarına bakınız. Bırakınız yeni illetler tespit etmeyi, illet literatürüne referansta bulunan kaç kişi var. Her halde illet literatürü birçok kişiye anlamsız geliyor; çünkü illetin neden bahsettiği ve fonksiyonu anlaşılamiyor olmalı ki kullanılmamaktadır. Çünkü illet literatürünün ilk bakışta bir rical kitabı gibi algılanma riski vardır. Bu da bizim henüz eskilerin seviyesine ulaşamadığımızı gösterir.

Benim şu anda ulaştığım kanaate göre hadis tenkidi -en azından otorite muhaddislerce- tek tek rivayet zincirleriyle veya her bir hadisin isnad şemalarıyla yetinerek yapılmamıştır. Basitçe söylersem onlar her bir hadisin rivayet şemasını, râviler arası rivayet ağının içerisine yerleştirerek değerlendirmişlerdir. Başka bir ifade ile söylersek, günümüz anatomi atlasları gibi kitaplarda kullanılan, şeffaf sayfalarındaki fotoğraf ve çizimlerin üst üste çakıştırılmasına benzer bir mantıkla, rivayet ağlarının katmanlarını üst üste çakıştırma şeklinde kabaca tanımlayabileceğimiz bir yöntem kullanılmışlardır. Bu benzetme bizi aldatmamalı; çünkü işin en temel mantığını anlatmayı amaçlamaktadır. Olay böyle resimlerin üst üste konması kadar basit değildir. Yani biz şeffaf kağıtlara şemalar yapıp üst üste koymakla bu işi yapamayız. Çünkü iş o kadar basit değildir. Ama muhaddislerin bize böyle şemalar bıraktıklarını bilmiyoruz. Peki bunu nasıl yaptılar? Bir benzetme ile söylersek, bir kişinin içinde yaşadığı

toplumdaki akrabalık ilişkilerini her hangi bir yazılı kayıt tutmadan ve şema yapmadan bilmesi şeklinde bildiler ve içselleştirdiler. Çünkü onlar bu rivayet ağlarının sadece ezberleyicileri değil, bu ağlar içinde yaşayan kişilerdi. Ama bizim, bu gün içinde yaşamadığımızdan, sadece ezberleyerek bilebildiğimiz bu ağlardaki isimler, onlar için hoca, hocanın hocası, talebe, talebinin talebesi ya da ders arkadaşı idiler.

Bizim bu durumda günün imkânlarından yararlanarak bu yöntemi daha sistematik ve standart hale getirebileceğimizi düşünüyorum. Bir defa dinamik ve değişik inceleme ve sorgulama amaçlarına, kategorilerine ve ölçütlerine göre bir şemayı veya rivayet ağını defalarca yeniden yapabilmemiz, her analiz safhasında ihtiyacımıza göre dinamik şemalar ve ağlar çizmemiz gerekmektedir. Bu gün bunu gelişmiş bilgisayar programlarıyla yapmak mümkün olabilecektir. Bu programların sayesinde değişik ihtimal ve sorgulama yöntemlerine göre çok kısa sürelerde düğümlere basılarak yapılacak işlemlerle ağlar yeniden inşa edilecek ve çözümlenecektir. Bu söylediklerimin Sahr firmasının hazırladığı “Kütüb-i Tis’a” CD’lerindeki sabit ve yetersiz şemalarla ilgisi yoktur. Öyle bir şey zannedilmemelidir. Benim kastettiğim şey, programı kullanarak herkesin amacına göre şemalar oluşturabileceği bir yazılımdır. Ucu açık ve sonsuz sorgulama tekniklerine ve ağ analizlerine açık olacaktır. Örnek vermek gerekirse, şu ilişkiler ve veriler için her defasında yeni ağlar oluşturulup incelenebilir: Bir râvinin bütün rivayetleri, önceki ve sonraki her râviye göre bunların şemaları, bir hocanın öğrencilerinin rivayet ağları, bir öğrencinin hocalarının rivayet ağları, rivayetlerin coğrafi dağılımı, bu dağılımın her bir râvinin seyahatlerine göre ve rivayet ilişkilerine göre sağlamanın yapılması, rivayetlerin hoca ve talebe nüshalarındaki tezahürü ve tekâmülü, bunların klasik hadis derlemelerine kadar geçirdiği safhalar, bu safhalarda geçirdiği değişimler ve tasarruflar, bu şemaların ait olduğu büyük ağ sistemleri vb. Yani Batılıların tabiriyle söylessek “traditional” ve “textual criticism”e veri sağlayacak her türlü şema ve bu şemaların analizi yoluyla ulaşılabilecek malûmat. Ama tabii ki bu, hadis ilminde yapılmak istenenleri derinlemesine kavramış yazılım uzmanlarının ve derin analitik kavrayış sahibi hadisçilerin işbirliği ve eşgüdümüyle sağlanabilecek bir iştir. Çıkarılan birkaç hadis CD’si kitapların tarayıcılarla kopyalanması yoluyla hazırlanmış, son derece basit, yetersiz, hatalarla dolu, sadece kelime tarama imkânı sağlayan, dinamik şemalar yapmaya imkân vermeyen çalışmalarından ibarettir. Halbuki yukarıda belirttiğim gibi hadis ilmi, çok karmaşık rivayet ağlarının analizini gerektirmektedir. İlâhiyat camiasının büyük ekseriyeti, hatta hadis disiplininin mensuplarının pek çoğu, sadece isnatların görünen kısmına bakarak analiz yapma anlayışının ötesine geçemediklerinden, çağdaş bilgi-işlem imkânlarının kullanılmasının zaruretinin farkında değillerdir. Bu konudaki ihtiyacı dile getirenleri çok zaman teknoloji özentisi ve işgüzarlığıyla niteleyerek hafife alan, ya da olmayacak işler peşinde koşan hayalperestler olarak gören bir tavır hakimdir. Isnat analizinin nasıl olması gerektiğinin farkında olanların çoğu da bilgi-işlem teknolojisinde nelelerin mümkün olduğunun farkında değillerdir. Bu gün geçmiş muhaddislerin o günkü şartlar gereği yapma imkânı bulamadığı pek çok analizin yapılabilmesi mümkündür. Hadis rivayet ağlarının karmaşık yapısının içine dalıp sadece ağda görünenleri değil, görünmeyenleri, yani satır aralarını da okumak ve yorumlamak, hadis tenkidinde

yeni ufuklar açacak, belki de hadis ilminde devrim olacaktır. Hadis tarihi ve tenkidi ile ilgili kısır tartışmaları sona erdirmemizin yegâne yolu budur diye düşünmekteyim.

Bu gün bu tür derin, ince ve sistematik çalışmalar yapmayacaksak, hadis ilminin geçmiş literatürü ve birikimi yeni nesillere aktarmaktan öte bir misyonu olmayacaktır. Bu durumda özgün çalışmalar ortaya koymak da oldukça zordur.

Hadis ilminin, birey olarak akademisyenleri aşan haricî ve dahilî sorunlarının çoğunun sahibi yoktur. Bunların çözümünü bekleyeceğimiz bir merci de yoktur. Üniversite ve fakülte idareleri henüz tartıştığımız konulara ilgilerini lütfetme eğiliminde değildirler. Hadisle ilgili yapacağımız bilimsel toplantılar bu sahipsiz meselelerin çözümüne yetmez. Çünkü bu iş organizasyon gerektirmektedir. Ben yeri gelmişken burada bu iş için bir ilâhiyat akademisyenleri örgütü oluşturulması önerimi ilgililere iletmek isterim.

6. Hadis ilminin gündelik hayatla ilgisi

Bu sempozyumun önemli sorgulama başlıklarından birisi de İslâmî ilimlerin hayat ile bağının zayıflamasının sebeplerinin neler olduğudur. Bu gözle hadis ilminin hayatla bağının ne ölçüde olduğuna bakarsak, çok sağlıklı olduğunu söyleyebilmemiz zordur. Bunun sebepleri çok boyutludur. Felsefî, fikrî, ideolojik, siyasî birçok nedeni vardır. Modern dönemin gelişmelerinin çoğunun bunda etkisi olmuştur. Bunları tespit ve analiz edip stratejiler geliştirmek gerekir. Yoksa bu sebepleri bilimsel olarak tespit edip bilim adamlarının görevi burada bitti, bundan sonrası bizi aşar, o kısım siyaset alanına girer dersek, bu meseleler sahipsiz kalır. Bilim adamları bunların çözümü konusunda en azından kamuoyu oluşmasına katkıda bulunabilirler.

Bunun sadece akademik çalışmalarla çözülebilecek bir sorun olmadığını yukarıdaki hadis ilminin haricî ve dahilî sorunları bağlamında yeterince ortaya koyduğumu düşünüyorum. Ama burada biz akademisyenler olarak neler yapabileceğimizi düşünmek durumundayız. Her şeyden önce bir ilmin hayatla bağını kurmanın en temel şartı, bilimsel çalışmalarda teori-pratik dengesini iyi kurmaktır. Bundan sonra uzmanlık alanımızla ilgili eğitimin kalitesini artırmak gelir. Çünkü ilim camiası her zaman kitlelerle doğrudan muhatap olamaz. İki kesim arasında sosyal gruplar vardır. İlmin kitlelerle buluşması, aradaki mekanizmaların ve süreçlerin masaya yatırılmasını gerektirir. Yer yer temas etmemize rağmen, bu konu tebliğimizin sınırlarını aşar. Örgün ve yaygın her kademede kaliteli eğitim de aynı şekilde karmaşık ve çok boyutlu bir sorundur.

Her şeyden önce biz akademisyenler üniversitelerde araştırmacı ve eğitimci kimliklerimizi birbirine karıştırmamalıyız. Pek çok öğretim üyesinin eğitim faaliyetleri esnasında bu hatayı işlediğine tanık oluyoruz. Burada iki türlü hata işlenmektedir. Bir grup akademisyen, eğitim esnasında muhataplarını uzmanlık alanının problemleriyle doğrudan yüz yüze getirerek; öbür grup da akademik çalışmalarını popüler seviyeye indirerek karşıt kutuplardan aynı hatayı işlemektedirler. Bu ayırımın iyi yapılmayışının bilimsel çalışmaların kalitesini düşürdüğünü de belirtmek isterim.

İkinci olarak akademisyenlerin hem ders malzemesi hem de halka yönelik eğitici malzeme hazırlama konusunda yetersiz kaldıklarını, akademik yükselme aşamaları peşinde koşuşturmaktan bu tür faaliyetlere yeteri kadar zaman ayıramadıklarını müşahade ediyoruz. Ayrıca eğitim sadece tecrübe işi değil, her şeyden önce bir uzmanlık işidir. Her akademisyenin eğitim malzemesi hazırlarken mutlaka eğitim uzmanlarıyla işbirliği yapması gerekmektedir. Bunun gelenek halini alabilmesi için, hiyerarşik bir şekilde halkın en alt tabakalarına ulaşıncaya kadar eğitim sürecinin her kademesindeki resmî ve özel kimliğe sahip kişinin, muhataplarına sunacağı içeriğin eğitim ilminin ilkeleri ile düzenlenip sunulması gerektiğinin bilincine varılmalıdır.

Her kademedeki eğitimde, sorunların üzerinin örtülmesi ve gizlenmesi gibi bir hataya düşülmemelidir. Demokratik ve açık toplumda sansür yoluyla sorun çözülemez. Ama insanlar sadece uzmanları ilgilendiren sorunlar içinde de boğulmamalıdır. İlahiyatın her çağdaş sorunu ile öncelikle akademik düzeyde hesaplaşılmalıdır. Farklı görüşler her seviyeden insanın anlayacağı şekilde kısa gerekçeleriyle belirtilmeli, tercih yapılacaksa, yine gerekçeli tercih yapılmalıdır. Aksi halde her ilim adamının veya toplumsal grubun, tercih ettiği görüşleri insanlara değişik yöntemlerle benimsetme yarışına girmelerinin çok ciddi mahzurları olmaktadır. Geçmiş âlimlerimiz bunu, “müftâ bih” gibi kavramlar geliştirerek değişik düzeydeki eserlerinde yapmışlardır. Günümüzde okuma yazma ve iletişim geçmişle mukayese edilemeyecek boyutlarda artmıştır. Bunun sonucu olarak halka tartışmalı konuları hiç tartışma yokmuş gibi sunduğumuzda ciddi bir risk oluşmaktadır. Çünkü her seviyeden kişi bir gün bir şekilde böyle bir tartışmanın varlığından haberdar olabilmektedir. Artık eski çağlardaki gibi klasikleşmiş veya gelenekselleşmiş metinler yoluyla insanları yönlendirmek mümkün değildir. Dolayısıyla ilgili uzmanların işbirliği yaparak İslâmî ilimlere dair popüler metinler yazmaları ve bu metinlerin halka sunulmadan önce yine ilgili uzmanlarca ciddi şekilde tartışılması gerekir. Bu eğitim malzeme ve metinlerinin ülkemizde çoğu zaman suyun başında oturanlarca dar görüşlü ve hizipçi bir yaklaşımla ahbap çavuş ilişkisi mantığı içinde hazırlanageldiğini ve yeterince tartışılmadan yarıdan mal kaçırıcısına tedavüle sürüldüğünü hepimiz biliyoruz. Bizim tarihimizde çoğu klasikleşmiş zengin bir eğitim metinleri hazinemiz vardır. Bunlar yeterince ele alınıp tecrübelerimizden yararlanma yoluna gidilmemektedir. Bunların aynen kullanılacak olanları olduğu gibi, günümüze adapte edilmesi gerekenleri de vardır.

İlim erbabının halkın çok değişik kesimlerinin, çok değişik ihtiyaçlarına cevap verecek türden, çok değişik nitelikte popüler eserler yazmaları gerekmektedir. Bu tür eserler sadece ilgili branşın uzmanı tarafından yazılamaz. Önce ilâhiyatçı akademisyenlerin işbirliği ile içerik iskeleti belirlenen metinler eğitimci, psikolog, sosyolog, iletişimci, halkla ilişkiler uzmanları hatta stratejistler tarafından kendi uzmanlık alanları açısından geliştirilmeli; mümkünse edebî sanatların sanatkârları tarafından didaktik ve edebî metinler şeklinde kaleme alınmalıdır. Tarihimizde şiirleştirme, hikâyeleştirme, deyimleştirme, sembolleştirme gibi teknikler eğitimin değişik düzeylerinde çok başarılı olarak kullanılmıştır.

Bu tür ekip çalışmalarını gerçekleştirebilmek için proje yarışmaları ve ihaleleri, üretilen metinlerin gerekirse ücret ödeyerek uzmanlara incelettirilmesi ve uzun süre tartışılması gibi rekabete yol açacak yöntemler izlenmelidir. Bu işe yatırım mantığı ve profesyonel zihniyetle girecek kişileri cezbedecek ve her çabanın bedelini ödeyecek yöntemler geliştirmek zorundayız. Allah rızası, hizmet, gönüllülük gibi istismara açık sloganlarla, işi bilen bilmeyen herkesin ortalıkta at oynattığı, ahbap çavuş ilişkilerinin kol gezdiği ve uzmanlığın değerinin takdir edilmediği faaliyetlerin, hayatın her alanında ne sorunlara ve dramalara yol açtığını artık anlamalıyız.

Sonuç

Tebliğimiz boyunca ele aldığımız konulara dair değerlendirmelerimizi şöylece özetleyebiliriz:

1. Hadis ilmi, Hz. Peygamber'in sünnetinin ve sünnetle ilgili her türlü verinin kaydı, korunması ve nakli işlevlerini tarihsel şartlar içinde olabilecek en makul şekilde yerine getirmiştir. Bu konudaki eleştirilerin de övgülerin de bu günün değerleriyle geçmiş yargılama yaklaşımıyla değil, o günün şartları içinde değerlendirilmesi gerekir. Hadis ilminin tarihsel görevinin nasıl devam ettirileceğini belirleyebilmek için, çağın ihtiyaçları doğrultusunda yeniden tanımlanması, alanının ve sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir. Başta bütün İslâmî ilimlerin, özeldede hadis ilminin alanı ve sınırları konusu, çağdaş gelişmeler doğrultusunda uzmanlarınca yeniden tartışılmalı, disiplinlerarası çalışma alanları yeniden belirlenmelidir. Aksi halde bazı konular sahipsiz kalmakta, bazı konular bir uzmanlık alanının bakış açısıyla ele alınarak bütünlük feda edilmekte, bazı konuların hangi uzmanlık alanına girdiği konusunda da karışıklıklar yaşanmaktadır. Hadis uzmanları dünya ölçeğinde tartışılan insan bilimlerinin müşterek alanları ve meseleleri ile daha fazla ilgilenmelidir. Ancak bundan sonra çağdaş anlayış sonucu ortaya çıkan yeni sorunlarla hesaplaşma süreci başlar. Bu anlamda başta İslâmî ilimler olmak üzere hadis ilminin önemli bir tarihsel süreç ve dönemeçten geçtiğini, yapacaklarımızın tarihte iz bırakacağını düşünüyorum.

2. Türkiye'deki akademik hadis çalışmalarının mazisi çok yenidir ve ilâhiyat fakültelerinin en eski olan üçte birinde yoğunlaşmaktadır. Fakültelerimizin çoğunluğu henüz kuruluş aşamasındadır. Yapılan çalışmalar nicelik ve nitelik bakımından arzu edilen düzeyde olmasa da, önemli bir merhale kat etmiş durumdadır. Ancak nicelik ve niteliğin artırılması konusunda yapılması gereken daha çok şey vardır. Hadis ilminin dışından kaynaklanan bazı sorunlar aşılmadıkça, sadece akademik çabalarla hadis çalışmalarında istenen düzeye ulaşmak zordur. Hadis ilminin niteliğinden kaynaklanan bazı sorunlar, benzer özelliğe sahip disiplinlerin sorunlarından ayrı düşünülemez. Hadis ilminden imkânlarının üstünde beklentilere girilmemelidir.

3. Hadis ilmi, niteliği icabı, tarihte ve günümüzde bazı şüpheli tavırlarla muhatap olmaktan kurtulamamıştır. Oryentalistlerin tarihsel eleştiri yöntemi adı altında ileri sürdükleri ve el birliğiyle destekledikleri, İslâm tarihini yeniden inşa eden, ama

böyle yapmıyor da tarihî olguları objektif bir şekilde ortaya koyuyormuş gibi gösteren tezleri hem dünyada hem de İslâm âleminde hadis tarihi hakkındaki şüphelerin daha da yaygınlaşmasında önemli ölçüde etkili olmuştur. Bu yaygın şüphelere karşı hadis uzmanlarının hadis tarihine dair daha çok, daha ciddi yeni analitik yöntemler geliştirerek tarih formasyonu ekip çalışmaları yapmaları gerekmektedir. Özellikle oryantalistlerin kullandığı tarihsel tenkit yönteminin dünyada felsefi ve metodolojik açıdan ciddi eleştirilere maruz kalmasına rağmen, ülkemizde böyle köklü eleştiriler yerine onlara cevap vermeyi esas alan çalışmalar yapılmaktadır. Bu da onların tezlerinin yeniden üretilip etkisinin daha da genişlemesine yol açmaktadır. Bu çalışmalar tepkisel ve savunmacı değil, özgüvenle, köklü tartışma noktalarından başlayarak geçmişimiz üzerinden bu günümüzü anlama tavrıyla yapılmalıdır.

4. Hadis alanında yapılan akademik çalışmalar, konuları açısından analiz edildiğinde, yarıya yakınının sünnetin anlaşılması ve uygulanması ile ilgili olduğu görülür. Bu durum ülkemiz hadis uzmanlarının teori kadar uygulamaya da önem verdiklerini gösterir. Ama bu tek başına, hadis ilminin hayatla bağının istenen düzeyde olmasına yetmemektedir. Çünkü yapılması gereken başka şeyler vardır. Hadis ilminin, hayatla irtibatının kurulması için, her düzeydeki resmî ve özel, kurumsal ve gönüllü eğitim çalışmasına; yönteminden eğitim malzemesine kadar sorunların yeniden ele alınıp tartışılmasına ihtiyaç vardır.

5. Hadiste metin tenkidi konusu sadece söylemde kalmamalı, bu konuda hem teorik hem uygulama çalışmaları artırılmalıdır. Metin tenkidi, hadis ilminin bazı aslı sorunlarına köklü çözümler getirecek bir yöntem değildir. Bu konuda aşırı beklentilere girmek gereksizdir. Ama bazı katkılar sağlayacağı da inkâr edilemez. Bunun için metin tenkidi çalışmalarının nicelik ve nitelik bakımından ciddi ölçüde geliştirilmesi, hatta bu konuda proje çalışmaları başlatılması gereklidir. Bu yöntem hakkındaki beklentilerin ne ölçüde gerçekçi olduğu, teorik tartışmalardan ziyade uygulama çalışmalarıyla mümkün olacaktır. Hadis tarihinde metin tenkidi yapıldı mı veya yeterince yapıldı mı gibisinden tartışmaların ve hayıflanmaların bu gün için bir faydası yoktur. Diyelim ki geçmişte bu yapılmadı; tartışıp duracağınıza, buyurun yapın.

6. Hadis çalışmalarında klasik dönem diye adlandırabileceğimiz, hadis ilminin kuruluş ve gelişme dönemine dair çalışmalar ağırlıktadır. Sonraki dönemler ve modern dönem hakkındaki çalışmalar yetersizdir.

7. Hadis çalışmalarının, ağırlıklı olarak kendi kültürel ve toplumsal ihtiyaçlarımız doğrultusunda, geliştiğini söyleyemeyiz. Bunun için, her şeyden önce, durum tespitine yönelik, geniş ve çok boyutlu alan araştırmaları yapılması gerekirdi. Alan araştırmaları da, bir noktada yeterli olmayabilir. Fikrî ve kültürel etkileşimleri de belirlemeye yarayacak şekilde, toplumun değişik kesimlerinin dinî anlayışlarının, hangi kanallarla ve mekanizmalarla oluştuğunu, müşahhas olarak, ortaya koyacak bilgi sosyolojisi, edebiyat eleştirisi, sanat eleştirisi, söylem eleştirisi gibi çalışmalar yapmamız gerekirdi. Tabii bu tür çalışmalara öncelikle kendi yaptıklarımızı analiz etmek ve anlamak bakımından, ilâhiyatçıların metinlerini ve söylemlerini analiz edip eleştirerek başlamalıyız.

8. Tebliğimiz boyunca yaptığımız değerlendirme ve önerilerimizle katı uzmanlık alanı sınırları içerisinde kalan ve bunu bir şekilde değişik yöntemlerle aşmaya çalışmayan bir ilim anlayışının, eleştirilerimizin odak noktasını teşkil ettiği, umarım fark edilmiştir. Bu konuda yapılması gerekenler bellidir, fazla alternatif yoktur. Amerika'yı yeniden keşfetmek de gerekmez. Ama ne yazık ki, hadis çalışmaları bağlamında söylersek, disiplinlerarası çalışmaların yukarıda bahsettiğimiz üç şeklinden birine, hemen hemen rastlamak mümkün değildir.

9. Önerilerimizin çoğu, kurumsal organizasyonlar ve projeler hazırlayarak ekip çalışmaları yapılmasını gerektirmektedir. Bazı meseleler çok küçük, bazıları da çok büyük olması hasebiyle sahipsizdir. İlahiyat meselelerine sahip çıkacak, ciddi ekonomik kaynaklar üretebilecek, gönüllü kurumlar ve organizasyonlar oluşturmak mecburiyetindeyiz. Sorunlarımızın çoğunluğu, bireyleri ve resmî kurumları aşar hale gelmiş, çok ciddi sivil ve gönüllü katkıları beklemektedir. Resmî ve bireysel çabalardan bir şey beklemeyelim, demiyorum. Bunlar artık yetmiyor, demek istiyorum. Avrupa Birliği'ne üye olsak da olmasak da, girdiğimiz bu sürecin ilâhiyat camiasını hiç alışık olmadığımız sorunlarla yüz yüze getireceğini tahmin etmek zor değildir. Bu da yeni bir sempozyum konusudur.

Böyle bir toplantı düzenlemekle İSAM yetkilileri çok önemli ve takdire şayan bir adım atmıştır. Bu tür çabaların devamı temennisiyle, emeği geçen ve katkıları olan herkese, özellikle de toplantımıza katılanlara, şükranlarımı ve saygılarımı sunuyorum.